

Санаамда јакшы болзын». «Олүм болорын билбедим, Ырыс аларын көрбөдим. Кара күчүк деп айтканы Кара тайганын ээзи эмтир, Кара көлдө журтту эмтир. Оны канайып тудар деп, Кайкап, тындап турганым бу» — деп, Кара күрең каруузын айдат. Алтын-Туујыны көрүп турат. «Эр өлбөскө эрјене эмес, Ат өлбөскө алтын эмес! Аттын тискинин кайра тартпас, Алаңзып, ойто жанбас! Сүме табары сенде болзын, Адыш-тудуш менде болзын», — Алтын-Туујы онойдо айдып, Онон ары жүрүп ийди. Ак тайганын бажына чыгала, Кара күрең силкинди, Ак чолмон болуп, теңериге чыкты. Алтын-Туујы силжинип ийди, Алтын чымыл болуп, уча берди. Чымыл болгон Алтын-Туујы Кара тайгага једип келди, Кара көлди көрүп алды. Теңериде ак чолмонды Јазап көрөргө аыктап ийзе, Ак чолмон он јанынча Кара тайга кырынаң Кара көлдин јарадына јетире Чийе тартылала, јоголо берди. Оны көргөн алтын чымыл Јылдыс јолына одоштоп келзе, Кара көлдин јарадынаң ала Кара тайга колтыгына јетире Капталга јеткен кара јол Казылып калган мында јатты. Оны көргөн алтын чымыл, «Кара күрең эрјенем Бу јолды көргүскен эмтир» — деп, Акту бойында сананды. Кара јолдын јанына Јер кыртыжын јабынала, Оштүни сақып, јадып ийди. Эртен чыгар күн алдында Кара көл чайбала берди, Кара тайга силкине берди.

Кара-Кула деген казыр ан⁴² Айры агаштый азуларында Алыптар сөбги какшаган, Кара көлдөн чыгып келди. Бели кертейип керилди, Оозын ачып, эстеди. Капталга јеткен жара јолло Кара тайганы көстөп басты, Кан чагылган көстөриле Айландыра шиндеп келетти. Алтын-Туујыны коштой өдүп јадарда, Алтын чымыл болгон бойы Кара-Кула сыртына Јапшына бербей канайтты. Кара-Куланы эки кулактаң Бектеп јазап тудуп алды. Кара-Кула казыр бойы Кара тайгага чыгара мантады, Агаш-ташты аралай берди. Эрјенелү кара күрең Теңериден тынып туруп, Кара көлди кайнадып ийди, Кара тайганы кызыдып ийди. Казырланган Кара-Кула Кара көлгө кирерге келди. Тырмак учын тийгизиле, Изүге чыдашпай, ойто болды. Кара тайгага базар болзо, Калың таман өткүре күйди. Казыр бүткен Кара-Кула — Кара тайганын ээзи Арга-сүмези чыга берди. Алтыгы эрдинең корон төгүлди, Аргазы чыкканын јарт билеле, Ачу-корон огура берди: «Олтүрерге келген бедин? Оскүрерге келген бедин? Кара көлимди соолтпо, Кара тайгамды өртөбө!» Оны уккан Алтын-Туујы Кара тайга ээзи болгон Кара-Кулага каруу берет: «Олтүрерге сени келбедим, Оскүрерге сени сананбадым. Тойбон-каанның айбызына Келген кижн мен эдим. Јакшыбыла багар болзон, Јаман кара сананбазым,

Алтайыңа божодорым.
Мениң сөзим укпас болзот.
Эди-каның үзе акканча,
Арканнан сениң айрылбазым,
Алтайыңа сениң килебезим!» —
«Оо калак дезен база!
Ондый немени эртеде айтпас
Кандый кату баатыр эдин?
Каандардын айбызына
Кандый да кижиди жүрбей!
Кандый айбы болды,
Тутканча ла айдып бер?
Олөриме жеде бердим» — деп,
Калганчызын Кара-Кула
Лайнап, сыктап, онойдо сурады.
Алтын-Тууы баатыр кыс
Тойбоң-каанның jakылтазын
Тоолоп, оңозын айдып берди.
«Жок, Тойбоң-каан төгүндөптүр.
Мен кара тайганың ээси эдим,
Кара көлдө журтту эдим.
Тойбоң-каанның аксак күчүгү
Качан да мен болбогон эдим.
Же, калайдар база сени!
Каан жакарузы бүтпей калганча,
Кожо до баргайым слерде!» — деп.
Кара-Кула каруун айтты.
Кара күрөң эрjene
Тенеридең ойто үрүп,
Кара көлди кайнатпай,
Ойто ордына соодып ийди.
Кара тайганы кызытпай,
Ойто ордына табыштырып ийди.
Бүдүн бойы тенеридең
Түжүп келген, мында турды.
Казыр бүткен Кара-Кулала,
Кара тайганың ээзиле,
Алтын-Тууы назы болды.
Тойбоң-каанның журтын көстөп,
Түндү-түштү үйдези жок,
Түргөн октый баргылады.
Тойбоң-каанның мал турлуга
Жедип келген жүргиледи.
Алтын-Тууы көбркий
Алтан кулаш армакчызыла
Кара-Куланы буулап ийди.
Төрөпчиге бектеп ийди.
«Сен, кара тайга ээси,

Казыр бүткен Кара-Кула,
Мойноп тургандый, сыктап бар.
Мен албанла апарып жаткан
Болойын» —
Алтын-Тууы онойдо айтты,
Оноң ары ичкеери журтты.
Туу ээси Кара-Кула
Ачу-корон огура берди.
Алтай үстүне жагыланды.
Агаш-ташка жөлөнгөндө,
Күл болуп жада калат.
Ол табышты уккандар
Санаазы жок качкылап жадат.
Ай канатту оңчо куштар
Тенери түбине качып чыктылар.
Айры туйгакту оңчо аңдар
Жер өткүрө качтылар.
Албаты-жон айылына бектендилер.
Оны уккан Тойбоң-каан.
Тогузон эки баатырлары,
Тогуз түгөй жайзандары,
Алтын-Чачак абакайы
Ак өргөдөң чыгып болбой,
Алтан эки бутту
Алтын орын алдына кирдилер.
Ал сагыштары жок жаттылар.
Алтын-Тууы баатыр кыс,
Кара-Куланы жегирип келди.
Алтын үйелү күлөр чакыга
Бектеп жазап буулап койды.
Тойбоң-каанга кыйгырып айтты:
«Слердин таштаган күчүгөсү
Тайгага жада жанап калтыр.
Көлгө журтап калжуурып калтыр,
Арайдан ла тудуп алдым.
Айбыгарды бүдүрип койдым,
Мынан арызы бойыгарда туру.
Ийт эдип азырайтан бедин,
Кудай эдип мүргүйтен бедин
Онызы меге керек жок туру!» —
Алтын-Тууы онойдо айдала,
Адының тискинин туура тартты,
Айылын көстөп элес этти.
Турган изи артып калды,
Барган изи жок болды.
Кату бүткен Тойбоң-каан
Канча түмөн баатырларыла,
Кайкал деген жайзандарыла

Орын алдынан чыгып болбой,
Отурып курсак ичип болбой,
Түндү-түштү үч конокко,
Жада бербей мында кайтты.
Кара-Куланын опургаына
Кулактары тунуп калгылады,
Сагыштары энделип калгылады.
Тойбон-каан иалбаданып,
Самара бичикти бичип ийди,
Эки боро карчагазына айтты:
«Түрген-түкей бу бичикти
Алтын-Тууыга жетиригер!»
Оны уккан эки карчага
Самара бичикти алдылар.
Өлөңчинин журтын көстөп,
Элес эдип учуп ийдилер.
Түндү-түштү келеле,
Өлөңчинин түнүгинен
Самара бичикти салып ийдилер.
Ойто жана шунуй бердилер.
Алтын-Тууы көөркий
Самара бичикти кычырып көрди.
Тойбон-каан бичиген эмтир.
«Тутагы жоктон тургуза ла
Менин эжигиме келзин» — деп
бичиптир.

Ачынбас бойы Алтын-Тууы
Ачынпаны сүрекей болды.
Алын эрдин кезе тиштенип,
Бойында кату мынайда айтты:
«Акыр, Тойбон-каан!
Кара күрен адымды жободып,
Канчазын мени базынып,
Канча жүзүн кылынып турун.
Бу шыранын жоболтозын
Сен ундуганда, мен эзегенде,
Некежип алар болорым ба?»
Кара күрен адын ээртеп,
Канча жуу-жепселин алып,
Атанып мында көндүгип ийди.
Аткан октон түрген,
Айткан сөстөн чечен
Тойбон-каанпа једип келди.
Ат үстүнөн кыйгырып сурады:
«Кандый керек база табылды?
Не керек мени алдырдыгар?»
«Калак-кокый, Алтын-Тууы!
Кандый јеткер экелген сен?

Түндү-түштү беш конокко
Јастыкка баш салбадым.
Оозыма курсак албадым.
Алтай туунын ээзи эмтир,
Ары кедеери агыт оны!» — деп,
Тойбон-каан јайнап сурады,
Орын алдынан чыкпай јатты.
«Экелзин деп бир албан,
Агытсын деп эки албан!
Каан, слердин ойынаар ба?
Кара санап турганаар ба?» — деп,
Алтын-Тууы тыг айдала,
Кара-Куланы келип чечти.
Үргүлинин үч үйеге,
Үзүлүшпес најылар болды.
Кем-кемизи јеткерге кирзе,
Үн јетпестен кыйгырыжып,
Угужар болуп айдышты.
Кол јетпестен сунужып,
Болужар болуп молјошты.
Онон ары омор экү
Эки башка айрылышты.
Бойлорынын јерин көстөдилер.
Турган изи артып калды,
Барган истери јок болды.
Канча күндер өткөндө,
Тойбон-каан кайкады:
«Өлөңчинин кичү кызынын,
Өлүмин таап болбодым».
Тогузон эки баатырын кычырды.
Токус түней јайзандарын алдырды.
Ончолоры сагышка түжүп,
Баш оорыганча сананып тургылайт.
Алтын-Тууыны јендейтен
Ийде-күчти тапшай отургылайт.
Ол сагыштын ортодо
Тойбон-каан куучын айтты:
«Алтай үстүн айландыра,
Јердин үстүн эбиреде
Оны јендеер неме чыкпады!
Ончо иженген ийделү немелер
Онын колына ончозы түшти.
Турган јангыс сүме артты.
Јер алдында јуртаган
Эрлик адаайга⁴³ оны ийер.
Онын јерине кирген сонгында,
Ойто чыгары јок болор!»
Оны уккан баатырлары,

Ончо отурган жайзандары,
Тойбон-каанның сүмезин
Жаңыс кижидий жараттылар.
Алтын-Тууы баатыр кыстың
Оноң чыкпазына ижендилер.
Тойбон-каан тутканча ла
Самара бичикти бичип ийди.
Эки боро карчагаларына
Кезе жакып, жүргүзип ийди.
Эки боро карчагалар
Түнге-түшке учуп келип,
Олгичининг түнүгинен
Самара бичикти божодып ийдилер.
Ойто жана түрген учтылар.
Алтын-Тууы көөркий
Самара бичикти колго алды.
Эбиреде тудуп, кычырды:
«Олгөн бойымды тиргискен эдинг,
Очкөн одымды жүйдүргөн эдинг,
Калганчыда айдатан
Кара жаңыс сөзим бар.
Түрген-мендей бери кел,
Түн-түш дебей кел» — деп,
Тойбон-каан бичиген эмтир.
«Кандый кара жаңыс сөс болды?» —
Алтын-Тууы бойында сананды.
Кара күрөң адын ээртеди,
Канча жууның жепселин алды.
Күлөр үзөңгү чөйбө тееп минди,
Тойбон-каан журтын көстөди.
Ада-энези, эки эжеси
Көстөрининг жажын токтодып болбой,
Ыйлашкылап тура калдылар.
Айланайын Алтын-Тууы
Түндү-түштү тыштанбай,
Тойбон-каанга једип келди.
Ат үстүнен түшпей туруп,
Ачу-корон кыйгырып, айтты:
«Терлеген аттын терин соотпос.
Арыган кижиге амыр бербес
Канайда бердигер слер, кааным?
Эмди кандый айбы чыкты,
Бери түрген айдыпар?»
Оны уккан Тойбон-каан
Аж өргөзинен чыга жүгүрди.
Алтын-Тууыга мүргүп айтты:
«Көргөн көзимнинг оды сен,
Көксиме толо каным, сен,

Канча айбымды бүдүрдинг,
Канча күчти көдүрдинг.
Эмди бүгүн мен шүүдим:
Ак малдын көп жанын
Сенин малың болды деп айдар.
Албаты жонымның көп жанын
Сенин колыңа башкартар.
Олгичи баатыр адангы
Менин кулым деп айтпас.
Ондый ырысту сенин күнүңе
Жаан той эдерге санандым.
Албатымды ончо жуудым,
Сенин колыңа тойлоп берем.
Кара жаңыс Алтын-Тууы,
Албаты-жон жуулап сонгында
Аракының жакшызы керек.
Аракыны ачу эдерге
Жыракада ийде керек.
Аракы ачу чыгатаң
Эки жакшы жыракамды
Эрлик өрөкөн тудунарга алган.
Оны ойто экелбегенче,
Жаан тойго жакшы амтанду
Аракы эдер арга жок болды.
Оның учун, Алтын-Тууы,
Мен тойды жазапанча,
Албаты-жонды жууланча,
Эрлик өрөкөңгө эки жыракага
Барып келер эмежинг бе?
Оны барып экелетен болзон.
Олгөнчө мен ундубас эдим!»
Оны уккан Алтын-Тууы
Барарым деп бир айтпай,
Барбазым деп мойнобой,
Алаң кайкап тура берди.
Айдынып болбой, узак турды.
Онойдо эрегистелип турала,
Акту бойына бек сананды:
«Жалтанды деп айттырганча,
Барып та келзе, кайдар ол?
Жер алдында Эрликти
Көрүп те келзе, кайдар ол?
Не болзо, ол болзын, барадым!» —
Онойдо бек шүүнеле,
Тойбон-каанга мынайда айтты:
«Же канайдар база, кааным!
Калганчы слердин айбыгарды
Укпаганча болбос турум.

Кату да болор жорык болзо,
Барбаганча болбос турум!»
Ат тискини Алтын-Туу жы
Араайынан бура тартты,
Ары болуп элес эдерде,
Турган изи артып калды,
Барган изи жок болды.
Айланайын Алтын-Туу жы
Түнде болзо, уйку жоктон,
Түште болзо, үйдези жоктон,
Жер тамының оозын көстөп,
Жутпа Эрлик журтын көстөп,
Салкын ошкош күүлей берди,
Саадак огындый кожондой берди.
Онойдо барып жадала,
Кара күрөң тура түшти,
Шыркырада киштеп айтты:
«Эрлик бөкөнүн журтына жедерге
Көп буудактар өдөр эптирибис.
Ол буудактарга туттурбас арпаны
Мында таппаганча болбос турубыс.
Буудактарга сыйлайтан немелер
Мындый немелер болотон эптир:
Эки терек чакы керек,
Эки кап көмүр керек,
Алтан аннын учугын ал,
Алтан аннын бажын ал,
Оны эмди ле белетеп алзабыс,
Кижин коркор неме жок!»
Оны уккан Алтын-Туу жы
Кара күрөң эржененин
Алтын түгин сыймады.
Арт жерге отура түжеле,
Темир жаазын тартып алды.
Эрженелү кара күрөңи
Алты өзөкти агырттып келди.
Алтан түңей кара сыгындар
Алтын-Туу жыга удур келдилер.
Алтын-Туу жы баатыр бала
Алтан анды каттай көрүп,
Жангыс окко тизе атты.
Арка учугун эндеп ийди,
Алтан баштарын кезип алды.
Эди-жуузын борчолойло,*
Арчымакка салып ийди,
«Азык курсак табылды» — деди.

*Борчолойло — ооктодоло.

Онон ары баскан бойынча,
Эки теректи кезе чапты,
Эки жараш чакы жазады.
Алты арканын агажын жууп,
Эки кап көмүр бчүрди.
Керектү немелери бүдерде,
Онын ончозын адына артып,
Жер тамы оозын көстөп,
Элес эдип жүре берди.
Айлу-күндү Алтайыла
Алтын-Туу жы мынайда жакшылашты:
«Алыс жерге амыр жүрөргө
Алжыш-быйанаар берип койоор!
Эрлик бөкөнү жендеп чыгарга
Эр ийдезин меге беригер!» —
Онойдо айткан бойынча,
Айланайын Алтын-Туу жы
Кара кумдус бөрүгүн кептей кийди,
Кайыш тискинди бектеп тутты.
Жер тамының оозына
Жүрөк жалтанбай чуралды ийди.
Анча-мынча барала, кайра көрзө,
Айлу-күндү тегеризи,
Агаш-ташту Алтайы
Казан оозынча көрүнүп турды.
Экинчизин кайра көрзө,
Айак оозынча көрүнүп жадат.
Учинчиде кайра көрөрдө,
Ат көзинче көрүнүп жадат.
Төртүнчизин кайра көрзө,
Көскө жаркын көрүнбеди.
Бозом караңуу түжүп калган,
Бос Эрликтин жерине
Жедип калган болбойтон бедди.
Кара күрөңдө сооду жок,
Кайран Алтын-Туу жыда уйку жок,
Алыс жерде* барып жадат.
Албатызы жок жерлер өдөт.
Эм онойдо барып жадарда,
Эки кускун⁴⁴ ыраактан акшыды:
«Адынын көзүн ойып жиир,
Бойының көзүн ойып жиир» — деп,
Жарыш эдип кыйгырдылар,
Жаба учуп жетилер.
Айланайын Алтын-Туу жы
Артык көп сананбады,

*Алыс жер — жер алды.

Алтан аннын баштарын
Эки кускунга одустан
Таштап бербей канайтты.
Эки кускун кайып түшти,
Аңлар бажын челдей бергиледи.
Алтын-Тууыны алкап турдылар:
«Аштап жүрген бис экүге
Аштабас ашты экелип берген
Айлу жердин кижизи сөн
Амадап брааткан керегинди
Амырынча алып жан!
Жарындуларга туттурба!
Жаактуларга айттырба!»
Эки кускунга алкадала,
Алтын-Тууы ары көндүктү.
Анча-мынча баргалакта
Ат бажына удур
Жети сары кыстар⁴⁵ келди,
Жетилези жаңыс айтты:
«Айлу жерден келген кижининг
Адын өлтүрүп учук тартар,
Бойын өлтүрүп учуктаар».
Оны уккан Алтын-Тууы
Алтан аннын учугун алды,
Жети кыска жара тудуп,
Түгөй эдип үлөп берди.
Оны алган жети кыстар
Оны жок сүүндилер:
«Айлу-күндү Алтайдан
Жорык жүргөн көөркий,
Амадап келген керегинди
Амырынча алып жан!
Жаактуга айттырба!
Жарындуга туттурба!» — деп,
Жети кыс мактадылар,
Жергелей базып үйдештилер.
Онон ары кара күрөң
Канатту куштый учуп ийди.
Алтын-Тууы кожондой берди.
Анча-мынча барганда
Көс жедерде эки төө⁴⁶
Өркөштөри жоркойгон.
Ачу-корон чыгырып келеттилер.
Кижини үнүлө мынайда айттылар:
«Адына жыжынып, адын өлтүрөр,
Бойына жыжынып, бойын өлтүрөр
Оны уккан Алтын-Тууы
Эки терек чакыларды

Эки жанына кадап ийди.
Эки төө келген бойынча,
Белен чакыга жыжына бердилер:
«Амадап келген керегинди
Артыгында алып жан!
Алыс жердин жеткерине
Жендирбей ойто омок жан!
Жарындуга туттурба!
Жаактуга айттырба!» — деп,
Эки төө алкап артты.
Онон ары Алтын-Тууы
Элес эдип уча берди.
Анча-мынча барганда,
Көс жерден көрүп турза:
Эки темир маска тудунган
Эки баатыр⁴⁷ келип жатты.
Ачу-корон кыйгырышту:
«Адын өлтүрүп, көмүр эдер,
Бойын өлтүрүп, көмүр эдер!»
Оны уккан Алтын-Тууы
Эки капта көмүрди алды,
Эки баатыр жаба жедерде,
Эки башка таштап берди.
Көмүргө сүүнгөн эки баатыр
Алтын-Тууыны алкай бердилер,
Ачу сөзүн айдып турдылар:
«Айлу-күндү Алтайдан келген
Айланайын кайран баатыр,
Амадаган керегин алып жан!
Алтайына ырысту жан!
Жарды тудуш кезерлерге
Чак жегдирбес бөкө бол!
Тили курч чечендерге
Сөс жегдиртпес чечен бол!» —
Темир согор эки баатыр
Алтын-Тууыны алкап арттылар.
Онон ары Алтын-Тууы
Эрлик бийдин журтын көстөп,
Элес эдип уча берди.
Анча-мынча болбоды,
Кара күрөң кырга чыкты.
Айландыра шиндеп, көрүп турды.
Кара мөңкү тайпадый,
Эрлик бийдин өргөзи турды.
Оны көргөн Алтын-Тууы
Эки тискин тегдеп тудуп,
Эрлик бийдин өргөзүн көстөп,
Алаңзыбай желип ийди,

Ат чакыга жаба жетти.
Эрженелү кара күрегин
Жети үйелү темир чакыга
Буулап салбай мында кайтты.
Алтын-Туу жы кайран бойы
Эрлик бийдинг темир эжигин
Кайра тартып, ачып кирди.
От айкакка отура түшти.
Жылым кара чырайлу,
Желбер кара чачту,
Тудуш кара кабакту,
Туйук кара сагалду,
Көл кеберлү көстү,
Коо кырлаг тумчукту
Эрлик бий күлүк бойы
Лес ширеегинг үстүнде отурды.
Канза азып, жакшылаштылар.
Кадай кезе көрүштилер.
«Кижиге болзо, атту болотон,
Кийик болзо, түктү болотон.
Кажы жерден келген,
Кажы Алтайда бүткен
Баатыр күлүк сен болорың?
Кажы жерди көстөдиг?
Кандый керекке келдин?» — деп,
Эрлик-бий сурап отурды,
Лоон көкси күрлеп отурды.
Айлу-күндү Алтайым
Тойбон-каангың жеринде эди.
Амадап келген керегим
Слерге жетире болгон эди.
Атту-чуулу Тойбон-каан
Албатызын ончо жууп,
Ады жаан той эдерге жат.
Ачу амтанду аракы азарга
Азыйда слерге берген
Эки жыракам бар эди.
Оны барып экел деп,
Мени бери ийген эди» — деп,
Алтын-Туу жы айдып отурды.
Оны уккан Эрлик бий
Ары көрүп, ачынды,
Ойго көрүп, каткырды.
Күркүреде мынайда айтты:
«Тойбон-каангың айбычызы

болзоң,

Мениң де айбымды угар туруң.
Бойыңгың кааныңга макка турзаң.

Меге база мактадар туруң.
Агытканы жети жыл болгон
Жети түңгей килиң кара аттарымды
Жети жылга бедиреп таппадым.
Олорды меге таап экелзег,
Керектү немеңди аларың,
Кааныңга жетирип берерин,
Менең күндүлү сый аларың,
Күрең адыңа коштоп январың».
«Канайдар база, арга жок,
Слердин де айбыны угар турум.
Ийген элчи бийдең жанбас.
Аткан ок жуудан жанбас!
Күч жеткенче бедиреер турум,
Күжүренип тапкайым» — деп.
Алтын-Туу жы айдала,
Каалгалу эжиктег чыгып,
Кара күрең адына минип,
Эрлик-бийдинг аттарын бедиреп.
Элес эдип жүре берди.
Жылан бажы өгпөс
Жыш аралду кара ортолыкка
Жедип келген мында жүрди.
Жети караның изин табарга
Жети күнге жортып жүрди.
Тогузынчы күнде көрүп жүрзе.
Нийткек кара талай жаратында
Жети кара аттардын
Соклы* истери жадыры.
Оны көргөн Алтын-Туу жы
Ол истерди истей берди.
Ат үстүңсөң түшпей жүрүп,
Алты жылга бедиреди.
Арга сүме чыгып жүрди,
Жетинчи жыл келерде,
Жети кара атты
Көс жедердең көрүп алды.
Алтан кулаш кара армакчыны
Канжаадан чечип алды.
Анча-мынча болбой туруп,
Жети карага жаба жетти.
Алтан кулаш армакчызын
Өрө көдүрүп, таштаарда,
Жети караның жыл мойынына
Катай кирген мында турды.
Кара армакчыныгың учын

*Соклы ис — туйгак соккон ис.

Таптуурга бектеп тутты,
Јети килин караларды
Јаңыс јерге токтодып алды.
Онон ары албан күчле
Эрлик-бийдин эжигине
Эрик бербей, јетирип келди.
«Тапшай калган аттарыгарды
Таап алып, јетирип келдим,
Армакчыгарды алып чыгып,
Аттарыгарды буулагар эмди.
Айбыны јакшы бүдүрген учун
Келген керегимди бүдүригер!»—деп,
Алтын-Тууы айдып турды.
Қара аттарды божотпой турды.
Оны уккан Эрлик бий
Эжигине чыгып келди.
Күркүреек үниле мынайда айтты:
«Аттарымды сен таптың,
Қыс та болуп бүткен болзон,
Баатыр ийделү бүткен эмтиринг.
Амадап келген керегинди
Албаганча болбос туруг.
Килин түктү јети карамды
Јерине ойто божодып ий».
Оны уккан Алтын-Тууы
Јети килин караларды
Бойына жууктада тартала.
Магдайларына үрүп ийдн.
Јети түнгей килин каралар
Эрлик бийдин јети уулдары болуп,
Төмөн көрүл, баскылай берди.
Бу ла өйдө Алтын-Тууы
Эрлик бийдин ченегенин билди,
Қату сырғынду Эрликке айтты:
«Јаан кижн слер инегер,
Јаш балдардын ойынын
Уйалбай, канайда ойнодыгар?
Јорык жүрген бойымды
Ненин учун јоботтыгар?
Тойбон-қаанның эки јыраказы
кайда?
Түрген бери беригер!
Айлык журтыма јанадым,
Алтай үстүне чыгадым!»
Оны уккан Эрлик бий
Айдарга каруу тапшай калды,
Эрик јокто өргөзине кирди.
Эки јыраказын алып чықты.

Эки колы тырлажып,
Алтын-Тууыга берип ийдн.
Алтын-Тууы баатыр қыс
Эки јыраказы артынды,
Эрлик-бийге кезе көрөлө,
Қалганчызын мынайда айтты:
«Јакшы болзын, өрөкөн,
Эки јырақанды бергенине
Эленчеже быһан болзын!
Ақту бойымды јоботкон учун,
Адымның терин төккөн учун,
Чирик сөөгин сыстазын,
Қарыган бойың јобозын!»
Ат тискинин бура тартты.
Қайыш камчыла жаңғы сокты.
Эрјенелү қара күреңнин
Турған изи артып калды.
Барған изи јок болды.
Артып калған Эрлик бий
Килин адын ээртеди,
Темір қуяқ кийинди.
Алтын-Тууының кийининен
Ачу-қорон қыйғырып,
Ама-томо сығырып,
Элес эдиң учуп ийдн.
Јети уулдарына тығыда
Мындый сөслө айдып қыйғырды:
«Јети түнгей қару уулдарым!
Айтқанымды јазап уугар.
Қара күрең атқа минген
Алтын-Тууыны једип тудугар.
Ады бойыла јок эдигер!»
Оны уккан јети уулы
Ойто карууны мынайда айттылар:
«Қалак-қокый, адабыс!
Сүрүжер болзо, бойыгар сүрүжигер,
Тудар болзо, бойыгар тудыгар!
Бис јети јыла сүрдүртеле,
Јаңыс армакчыга туттурала,
Ниде-күчибис чыккан,
Эт-јүрегибис јалтанған,
Оның кийининен барбазыбыс,
Оның адын адабазыбыс!»
«Өрө турған қудайдан қорқыбас,
Оны уккан Эрлик бий
Айы јок қазырланды,
Ачу-қорон қыйғырды:
Төмөн јатқан Эрликтен қорқыбас,

Кандый бүткен баатыр болгон?
Менин жериме келгендер
Ойто жарыкка чыкпайтан эди.
Мен сени тутпазам,
Эрлик адым жок болзын!
Эркетендү эки узым,
Айлу-күндү Алтайдан
Шоктоп жүрген кадыттын
Адын өлтүрүп, көмүрлегер.
Бойын өлтүрүп көмүрлегер.
Не де болзо, божотпогор!»
Эрлик кыйгызын угала,
Эки узы карууны бердилер:
«Одыма кос артырбай жадыгар.
Катап бого келбегер деп,
Бисти айткылап туратан жокпоон,
Эмди бистер тогус жылга
Сенин эжигинди ачпазыбыс.
Сенен көмүр албазыбыс та.
Узанатан козыбыс бар.
Күндү жерде нажыбыс бар!
Агаш-ташту Алтайына
Амыр-энчү жана берзин.
Минген ады канатту болзын.
Акту бойы жетпейзин!»
Мындый карууны уккан бойынча.
Эрлик бий там ачынды.
Онон жаман үниле
Эки төбзине кыйгырды:
«Эки сары төблөр!
Айлу-күндү Алтайдан
Шоктоп келген кадыттын
Адына жыжынып, өлтүригер.
Бойына жыжынып, өлтүригер!
Айтканымды укпазагар,
Менен быйан сакубагар!»
«Эжигимде чакыма жыжынгылап,
Төзинен жыгарга жеттигер деп.
Ары кедеери барыгар деп,
Кыйгастанып туратаныгар.
Эмди үргүлжинин үч үйеге
Слердин эжикке барбазыбыс!
Слердин чакыны элетпезибис!
Айлу-күндү Алтайдан
Антыгышкан нажыбыстын
Экелип берген чакызы бар!
Эрмектежип койгон сөзибис бар.
Онын учун Алтын-Тууны

Амадаган керегин алып,
Алтайына амыр жанзын!»—деп,
Эки сары төблөр
Эрликке карууны бердилер.
Оны уккан Эрлик бийдинг
Оозынан сары корон акты,
Көзинен кызыл кан төүлди.
Айры-тейри кыйгырды:
«Жети сары кастарым!
Айлу-күндү Алтайдан
Шоктоп келген кадыттын
Адын өлтүрүп, учуктагар,
Бойын өлтүрүп, учуктагар!
Айткан сөзим укпазагар,
Менен быйан сакубагар!»
«Калак-кокый, адабыс!
Тайыгалардын учугун алдыгар
Туркаары слер адылып туратаны-
гагар.
Менин көзиме көрүнбегер деп,
Бисти слер каргап туратаныгар.
Эмди бистинг ортобыста
Айлу-күндү Алтайда
Антыгышкан нажыбыс бар.
Алтан агнын учугыла
Сыйлап берген күндүзи бар.
Онын учун бис ого
Жаман санаар учурыбыс жок!
Онын учун Алтын-Тууны
Алар немезин алып,
Алтайына амыр жанзын!»—деп,
Жети сары кыстары
Жагыс үнле кыйгырдылар.
Оны уккан Эрлик бийдинг
Жүреги арай жарылбады,
Жүзи там ары карарды.
Калганчы мөрөйин сагышка
алынды.
Алтан айры үниле кыйгырды:
«Эки кара кускундарым!
Айлу-күндү Алтайдан
Шоктоп жүрген кадыттын
Адыныг көзин ойгар,
Бойынын көзин ойгар!
Жер үстүне божотпогор!»
Оны уккан эки кускун,
Эрлик бийге каруу бердилер:

«Калак-кокый, өрөкөн!
Тайылгалар көзүн артырбас деп,
Бисти тудуш айткылайтаныгар.
Эмди слердин тайылгага тийбезис.
Амырду ырысты таап алдыбыс.
Айлу-күндү Алтайдан
Жакшы нажы тапканыбыс.
Онын учун Алтын-Тууяга
Жаман санаар учурыбыс жок!
Амадаган керегин алып,
Алтайына жана берзин,
Адынын күчи божобозын,
Акту бойы кунукпазын!»
Ондый карууны алган бойынча,
Эрлик бий ачынганына
Эк сагалын жула тартты,
Килин кара адын тыг сокты.
Тогузон кулаш армакчызын
Чалмалап жазап алды.
Алтын-Тууянын кийининен
Аткан октый учуп ийди.
Чалмалап алган армакчызын
Алтын-Тууя кийининен
Илби-гармала таштады.
Тогузон кулаш кара армакчы
Кара күрөң аттын
Кыл мойнына ороло берди,
Барып болбой ол тура түшти.
Бу тужунда Алтын-Тууя
Ачу-корон кыйгырды:
«Кара-Кула, кайран нажым,
Кайда жүрүң. бери ук!
Эрлик бийдин колынан
Өлөргө мен жеде бердим.
Бир болужын жетирзег,
Бу өлүмнөн айрызан!...»
«Мен мында келдим!» — деп,
Кара-Кула тургуза кыйгырды.
Эрлик бийдин кара армакчызын
Үзе тартала, жоголо берди.
Эрженелү кара күрөң
Оног ары уча берди.
Эрлик армакчызын
Улап-телеп, жазап ийди.
Эрженелү кара күрөңгө
Экинчизин база таштады.
Кара күрөңниң кыл мойнына
База ла келип оролды,

Эрлик бий кайра тартты.
Алтын-Тууяны ады бойыла
Жудуп ийерге жеде берди.
Аргазы чыккан Алтын-Тууя
База ла катап кыйгырды:
«Көк бука, кару нажым,
Өлөриме жеде бердим!
Бир болужын жетирзег,
Тыным менин корузан!...»
«Мен мында келдим!» — деп,
Көк бука бустап ийди.
Эрлик бийдин армакчызын
Јети јердег үзип ийди.
Барган јери јок болуп,
Кенетийин мында јоголды.
Оног ары Алтын-Тууя
Санаазы омок боло берди,
Эрженелү кара күрөң
Аткан октон түргөн,
Айткан сөстөң чечен,
Айлу-күндү Алтайга
Чыгып келген мында турды.
Алыс јерде Эрлик бийди
Јегдеп чыккан мында турды.
Кеен јараш Алтайды
Эбиреде көрүп турза,
Эмил агаштар бүр јайгылап,
Јажыл торко јайылыптыр.
Эдил күүктери болгожын.
Үн серибей эдип турулар.
Кунуккан сагыш јарыды.
Јаш жүрек көкүди.
Эрженелү кара күрөң
Ак өлөңнөң үзүп јиди,
Аржан суудаг амзап ичти.
Алтын түги сергий берди.
Алтын-Тууя көөркий бойы
Агаш јилегинен үзүп јиди.
Аржан суула јүзин јунды.
Оног ары Алтын-Тууя
Тойбоң-каанның јуртын көстөп,
Эки јыраканы артынан,
Элес эдип учуп ийди.
Анча-мынча болбой туруп,
Ак тайганың кырына чыкты.
Айландыра шиндеп көрзө,
Тойбоң-каанның өргөзи јанында
Ат тыныжы куу туман,

Албаты жүзи кызыл өрт,
Жуулышкан мында турдылар.
Ат жүгүриги жарыш эткен,
Эр бөкөлөри күрөш эткен,
Келин, кыстар кожон чөйгөн.
Ойын-жыргал көндүгип калтыр.
Тоозы жок күлөр казандарда
Эт семизин кайнаткан эмтир.
Тоозы жок кара тажуурларда,
Аракы урган, тастайыжып

жаткылайт.

Оны көргөн Алтын-Туују
Ат жорыгын кожуп ийди,
Баатыр ийдезин тартынып ийди.
Анча-мынча болбой туруп,
Тойбог-каанның ак өргөзине
Жаба једип келбей кайтты.
Ат алатан алтан алып
Кара күрөңнің чылбырынан
Кол бадышпай туткылады.
Јенг тудатан јетен алып,
Алтын-Туујуны колтыктап,
Аттан чеберлеп түжүрпиледи,
Эжик ачар эжикчилер
Қаалгалу кара эжикти
Қайра салып, ачтылар.
Қайран бойы Алтын-Туују,
Эрлик бийден экелген
Эки жырақаны тудунганча,
Темир бозоо тееп кирди,
Алтын бозооны алтап кирди.
Қату бүткен Тойбог-каан
Тоғус кат алтын ширееде
Байдастанып, мында отурды.
Тоғусон эки баатырлары,
Тоғус түңгей јайзаңдары
Бүт бажына күндүлеп тургулады.
Ак өргөнің чике төрінде
Алты бутту алты ширее турды,
Алтан башка амтанду,
Алама-шикир аш үстүнде јатты,
Алтын стол кийин јанында
Ак торко төжөк јатты.
Ол төжөктің эки учында
Баатырлардың эн артыгы
Барјын баатыр отурды.
Јайзаңдардың јаны
Торјын јайзаң отурды.

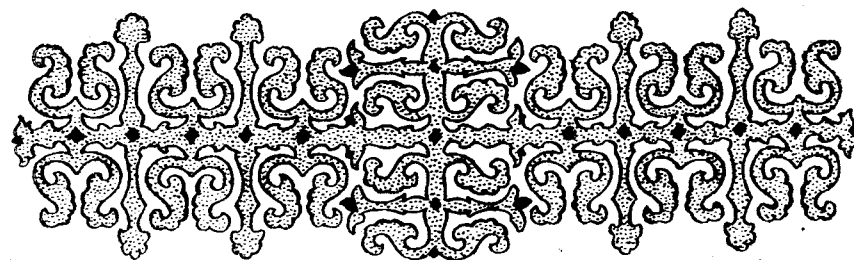
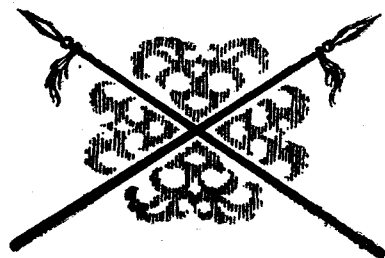
Аайлап болбос уткуул болды.
Алтын-Туују кайкап турды.
Тойбог-каан өрө турды,
Алтын-Туујуга мынајда айтты:
«Айланайын Алтын-Туују,
Өлгөн мени тиргискең,
Өчкөн одымды күйдүрген!
Қанча айбымды бүдүрдің,
Арыдым деп айтпадың,
Эмди мен сени боғо
Аш јакшызыла күндүлеерге турум.
Ак торко төжөккө барып,
Амырап отурзын деп сурап турум».
Оны уккан Алтын-Туују
Тойбог-каанга мынајда айтты:
«Тойбог казыр кааным,
Тоғусон эки баатырлар,
Тоғус түңгей јайзаңдар,
Энедең мен чыккаалы,
Элге-јонго жүргеели.
Ак торко төжөккө отурбадым.
Алтын столдон аш јибедим!
Ийт ајактаң курсақ ичип,
Ийне көстөн күн көрүп,
Өскөн кижі мен эдим!» —
Алтын-Туују онојдо айдала,
Ак торко төжөкті тартты.
Алаң кайкап тура берди.
Торко төжөк алдында
Тоғусон кулаш оро јадыры.
Ол оронның түбинен өрө
Тоғусон темир јыдалар
Қылайыжып турдылар.
Мыны көргөн Алтын-Туују
Ачынбас бойы ачынды,
Атыйбас бойы атыйды.*
Ачу-корон мынајда айтты:
«Ат өлтүрип амтажыған,
Эр өлтүрип эремжиген,
Қанду-јиндү кулупурлар!
Өчөбөсти слер өчөдигер,
Өөркөп меге комудабағар!
Базынбасты базындығар,
Бажыбыс кести деп өөркөбөгөр!
Күр көксинди күн өдөрдө,
Эмдеп јазып жүрген эдим.

*А т ы й д ы — а т ы й л а н д ы .

Күүнин сенин жандырбаска,
Канча айбынды уккан эдим.
Адакы учында көрөр болзо,
Кара бажымды жоголторго
Канча сүмөнү бедирептириг.
Айлу-күндү ак жарыкка
Актажып эмди көрөр турубыс.
Арай кату болды дежип,
Комудашпай жүрөр турубыс!» —
Алтын-Туу жы онойдо айдала,
Тойбон-каанды бектеп тутты.
Белетеп койгон орозына
Үч темденип көдүреле,
Чачып ийген, мында турды.
Оны ээчий тутканча ла
Тогузон эки баатырларын,
Токус түнгей жайзандарын
Тойбон-кааннын кийининен
Ээчий-теечий челип ийди.
Эрлик бийдин эки жыраказын.
Олордын кийининен чачып ийди.
Ийт жиир сектери артпай,
Темир жыдаларга тыдылдылар.
Ийинне илинер терези артпай,
Тоозын ошкош буркурап калдылар.
Эжиктеги эки тайгылдар
Өрө көрүп, улудылар.
Түнүктеги эки карчагалар
Жайым учуп жүрө бердилер.
Токус сүүри тайгалары
Тенеридий күркүрей берди.
Токус кара талайлары
Жарадынан ажа бердилер.
Кара агаштый жуулган албаты
Кайкап, мыны көрүп турдылар.
Оштүлөрин жегдейле,
Алтын-Туу жы өргөдөн чыкты.
Кара күрөң адына минерге
Мендеп мында келген турды.
Же адына минерге жеткелекте,
Карлапаштый кара албаты
Алтын-Туу жыны курчап ийди.
Кол бажына көдүрдилер.
Жангыс үнле мынайда айдыштылар:
«Атту-чуулу Алтын-Туу жы,
Алтай ээзин колго туттын!
Эрлик бийди жегдеп келдин,
Торо көстү Тойбон-каанды,

Токус ачап жайзандарыла,
Тогузон эки баатырларыла
Жабын чакка турбас эдип,
Жер тамыга чачып ийдин.
Канча кыйналган албатынын
Көзүнүн жабын кургаттын.
Онын учун бис сенен
Мындый немени сурап турубыс:
Түк танышпас ак мал
Слердин мал деп кистешти,
Тил билишпес эли-жоны
Слерге баштадар деп айдышты.
Онын учун, Алтын-Туу жы,
Бир сөзүңди айтпаганча,
Бистерди таштап барба!»
Оны уккан Алтын-Туу жы
Акту сөзүн айда салды:
«Көп кыйналган албаты,
Менин айтканымды угууар:
Тойбон-кааннын албаныла
Эрик жокто, олжого келгендер,
Ак малыгарды одорына
Ойто айдап жаңыгар!
Анду-кушту жеригерге
Ойто көчүп барыгар!
Албан күчле слерди меге
Тударга мында жарабас.
Амыр өскөн жеригерден
Айрыырга слерди жарабас!»
Ойдо турган албаты-жон
Жангыс үнле кыйгырышты:
«Өскө жерге барбазыбыс,
Өскө каанга бакпазыбыс.
Кыйыннан бисти айрыган
Кыс баатырыбыс, сен башта.
Сенин учун керек десе,
Тыныбыска бис ачынбазыбыс!»
Бу күннен ала эмдиге жетире
Алтын-Туу жы кыс баатыр
Одорлуга мал кабырды,
Одын-суулуга жон журтатты.
Узун куйрук суй тудуп,
Ак малына бөрү кирбес.
Улдү-жыда бек тудуп,
Алтайына жуу кирбес,
Жаан керсү, билгир болды.
Жарындуга жегдетпес
Жаан ийделү баатыр болды.

Айлу-күндү Алтайына
 Амыр-энчү журтай берди.
 Аштап базып жүргендерди
 Тойо азырап жандырып турат.
 Арып-чылап жүргендерди
 Амырадып жандырып жадат.
 Жаш агаштар Алтайында
 Бүр саргарбай өзө берди.
 Жайдын куштары агаштарда
 Үн серибей эткилей берди.

КАТАН-КОО

Агы-кужы кыймырашкан,
 Жаш өлөнги анданышкан,
 Жажыл бүрлү агаштары
 Жай-кыжына бүри түшпеген
 Алты өзөктин белтириде
 Агчы кижини Катан-Коо
 Журтап жатпай канайтты.
 Элден-жонноң талдап алган
 Алтын-Чечек эмегендү,
 Согон тудуп, саадак алар
 Сок жагыс уулду,
 Ийне тудуп, журун көктөөр
 Бир жараш кысту болды.
 Андап-суулап жүрзе, минер
 Бир жакшы кара атту.
 Бала-барказы минип жүрер
 Бир жожон кара атту болды.
 Андап-суулап барганда,
 Аң семизин талдап адат,
 Айунын каразын өлтүрөт.
 Эржененин болгожын,
 Жал-куйругу көрүнбес,
 Эт-жиликтин коштогон
 Айызы журтына жанып турат.
 Бала-барказын азырап жадат.

* * *

Ай күннин ажыдында,
Алты межел кийининде.
Ай чалыбас көлөткөдө
Торбожык кам журтап жатты.
Улбүректү бөрүктү,
Уч үйелү сай маңжақты.
Тогус кулаш түнгүрлү,
Тогус карыш орбылу,
Айыл сайын камдап турат.
Түнүктүни түрө жоктоп,
Жоктын жаңыс адын тайат.
Белкенчек деп сын эдин алат.
Кара жаңыс уйын тайат.
Карчанак* деп чоңдон алат.
Ончо улуска текши камдап,
Жутпа карды тойбой турат.
Элде-жондо сок жаңыс
Катан -Коого камдабады.
Карыш оозын ачып алып.
Катан-Коого жылбындап келди.
Катан-Коо жөпкө кирбей,
Эр санаазын бек сананды.
Эрмек сөзүн укпай,
Ачап камды чыгара сүрди.
«Кара жадын** сени тапсын.
Кааң көрмөс⁴³ сени тутсын.
Эзенде бу киреге жетирбей.
Эрлик ада сени аппараттын!» —
Калжуурып кармап та турза,
Катан-Коо алдыртпас болды.

* * *

Катан-Коо аш-курсакту,
Балдары ток жатканына
Торбожык кам ичи күйөт.
«Уч -Курбустанга мен чыгып.
Алтын жаргы сурайдым.
Атту -чуулу анчынын
Урен тазылын үзедим» — деп.
Жеткерлү кам айдып турды.
Жалы-куйругун кеспеген
Ак-сары байталды тутты.
Ак ноктоны бажына сугуп,
Ак жедекти буулады.

*Карчанак — малдын эн артык, чоң эди, оны кам алып жат.

* *Кара жадын — оору-жобол.

Айылынын төрине
Ак кайынашты кадады.
Ак-сары байталды
Ак кайынашка буулады.
Ак-кызыл жаламаны
Жал-куйругуна буулады.
Ак артыштаң буружсыдып,
Айландыра аластап келди,
Ак сүттү суула жунды.
Алча айагын байканына салды.
Камдаар кийимин кийди,
Тогус кулаш түнгүрүн тудунды:
«Айлу-күндү теңерим,
Айасканнын улустары!» — деп,
Алкаганча, камдаганча,
Уч-Курбустан кудайга чыкты.
Алтын өргөнүн бозогозона
Торбожык кам чөгөдөди.
Колон болгон кежегезин
Колыла сыймай тутты.
Кудай өрөкөннин алдына
Комудалын айтты:
«Алтай жерин бийлеген
Атту-чуулу анчы Катан-Коо
Андап-суулап минетен
Бир жакшы кара атту,
Бала-барказы минетен
Бир жоңоң кара атту.
Кыйылып өлөр тыны жок,
Кызарып агар каны жок.
Туунун анын көргөжин
Тууда кырып жүрөп болды.
Суунун канча балыктарын
Сууда кырып турар болды.
Арысканду тайгаларда
Ала жаңыс чаап артты.
Аржан-кутук сууларда
Ала жаңыс бакабаш артты.
Калапту бүткөн Катан-Кооны
Кара бажын кубартарга
Алтын жаргыны слерден сурап,
Ак-сары байталду келдим» —
Кежегезин сыймай тудуп,
Мүргүп, жайнап отурды.
Кудай өрөкөн тура жүгүрди,
Ак өргөдөн мендеп чыкты.
Ак-сары байталды көрди.
Айдары жок байтал жаралды.

Ак ноктоны чупчуп ийди,
 Алтын нокто сугуп турат.
 Ак жедекти чечип чачат.
 Алтын жедек буулап турат.
 «Мандайыга күн чалызын.
 Байканыга ай чалызын!» —
 Жал-куйругын жара сыймап,
 Кудай жарадып алды.
 Торбожыкка ижендире айтты:
 «Айыл-журтыга жана бер,
 Алты күн өткөн тушта,
 Алты кускун учуп барар.
 Жакшы кара адының
 Эки көзин чокуп койор.
 Катан-Коо анчының
 Бир адын айрып койор».
 Сүүнбеген Торбожык кам
 Айдары жок каткырып ийди.
 Түнгүрин түнжүлдөдү,
 Айылы жаар жапып ийди.
 Бир түнде Катан-Коо
 Кайкамчылуу түш көрди.
 Жакшы каранын көзин ойорго
 Алты кускун келип жадыры.
 Катан-Коо ойгоноп келди.
 Агас жакалу тонын кийди.
 Каалгазын кайра салып,
 Күрентикке чыгып келди.
 Жакшы кара адын
 Жажыт жерге буулады.
 Жожон караны дезе
 Жалаңда армакчылады.
 Алты кускун учуп келди.
 Жакшы ла жаманды ылгабады.
 Жожон караны капсадылар.
 Катан-Коо кускундарды
 Канаттарынан кабыра тутты.
 Арал агаш кырчынын*
 Анан-мынан жууп алды.
 Алты кускунның болгожын,
 Эт терезин эледе сойды.
 Сырт терезин сыйра сойды.
 Кускундардын сыгыт үни
 Көк тенериге жаңыланды.
 Төмөн көрүп калактаганы
 Бос эрликке торгылды.

*Кырчын — чичке чыбык.

База катап келбес эдип,
 Айга күнге чертендирип,
 Чолтук кара үлдүннig
 Курч мизин жаладып.⁴⁹
 Кускундарды божодып ийди.

* * *

Торбожык кам көрүп жүрзе,
 Жакшы кара атту бойы
 Локту анчы Катан-Коо
 Агды-кушты кырганча жүрү.
 Оны көргөн жеткер камның
 Тос чилеп ичи түрүлди.
 Кыйак-тейек жалду
 Кызыл жеерен байтал тутты.
 Тогуз кулаш түнгүрин
 Ондой-солдой түнжүлдөдү,
 Уч-Курбустанга база келди.
 Алтын бозогонын алдына
 Ала жабыс чөгөдөй берди.
 Кожуудын согунып,*
 Комудалын катап айтты.
 Кудайына бажырып,
 Орб көрүп алкап айтты.
 «Кайракаан, баш болзын!
 Чыдырт эдип ийгенинде,
 Жер кайракан селен эдетен.
 Күзүрт эдип ийгенинде,
 Күрөс кайа жемирилетен.
 Ургун башты бычыган,
 Учук тынды улалкан»⁵⁰
 Уч-Курбустан кудайым,
 Экинчизин мен келдим.
 Ае малымның ардагы деп,
 Акту бойым кысканбадым.
 Кыйак-тейек жалду
 Кызыл жееренди мен экелдим.
 Он көзигерле көргөй бедигер.
 Алты жылга амадап,
 Алып болбогон амадуумды
 Айладып меге бергейнеер.
 Эки кара аттар көстү,
 Эр Катан-Коо андаганча.
 Агды-кушты кырганча,
 Ак балыкты тутканча.
 Оны жыга согуп берзин деп,

*Кожуудын согунып — жалмажын согунып.

Кыйак-тейек жалду
Кызыл жееренди эжелдим»...
Кудай укканча да болбоды,
Алтын өргөзинең мендеп чыкты.
Кызыл жееренди колго тутты.
Торбожыкка ижемчилү айтты:
«Айылыңа ойто жана бер.
Алты күннинг бажында
Алты шулмус бөрү барар,
Онын жакшы кара адын
Жара тартып жип койор» — деди.
Торбожык кам сүүнди,
«Амадаганымды алдым» — деп,
Айылы жаар жанып ийди.

* * *

Катан-Коо түженип жатса,
Кайкамчылу түш болды.
Жакшы карага амадаган
Алты бөрү келгилеп жат.
Чочыган бойынча туруп келди,
Тонын тудунганча тышкары чыкты.
Жакшы караны жажырды.
Жожон караны ордына буулады.
Алты бөрү жедип келди,
Жаман-жакшыны ылгабадылар.
Азу тиштерин ырсайтып,
Жожон карага анзындылар.
Катан-Коо жүгүрүп келди,
Бөрүлердин куйругынан тутты.
Ат камчыла сойо берди.
Сын арказын сыйра сойып,
Эди-сөгин уужап турды.
Бөрүлердин алгырганы
Элбек Алтайга жаңылды.
Карайлап, мөкүп те турза,
Божонуп болбой турдылар.
База катап келбес эдип,
Айга, күнге ангыктырып,*
Бөрүлерди божодып ийди.
Калакташкан, сыкташкан,
Бөрүлөр араай баскылай берди.
Торбожык кам көрүп жатса,
Жакшы кара эзен бойынча,
Катан-Коо андаганча,
Бала-барказын азыраганча.

Отуруп, чыдажып болбоды.
Түгүрин түгүлдеди,
Жылан чылап мыйрындап,
Уч-Курбустанга база келди.
Жылбыгдууш сөзүн айдып,
Кудайына мүргүп турды.
«Жакшы кара эзен ок,
Жожон кара эзен ок.
Анчы Катан-Коо
Анды-кушты кырганча.
Арга-сүмө не болор?
Артына онын канайып базар?» —
Торбожык кам ыйлап турды.
Уч-Курбустан кайракан
Айлары жок чугулданды.
«Кандый ондый Катан-Коо
Алтай жеринде табылган болотон!
Кунукпай, ойто жана бер.
Жаан уулымды мен ийерим,
Жаргызын ол эдип берер.
Жанып браадала айдып бар:
Алты күннинг бажында
Кускун учуп учына жетпес
Куу чөлдин ортозында,
Жалбак таштын үстүндө
Алып баатыр Катан-Коо
Эрмек жоктон сакызын деп.
Уч-Курбустан жакыган — деп айт».
Оны уккан Торбожыктын
Ал санаазы жарый түшти:
«Монус бүткөн танга бойың
Жен жастанар болорың ба?
Жакшы кара адын сениң
Жал жастанар болор бо?» —
Жүс аттын тибиртин тибиреткен,
Жүс кижинин кыйгызын кыйгырган,
Торбожык кам калжуургай,
Катан-Кооның айылына
Көс жедерден жууктап келди.
«Уч-Курбустан кудай айткан:
Алты күннинг бажында
Кускун учуп учына жетпес
Куу чөлдин тал ортозында,
Жалбак таштын үстүндө
Эр жакшызы Катан-Коо
Барып сакып алзын деген.
Кускундардын түгин жулган,
Бөрүлердин канып чачкан учун

*Ангыктырып — чертендирип.

Сенин жаргыг эдер!» — деп,
Алыс ыраактан кыйгырды,
Оног ары жана берди.

* * *

Ай карадан жалтанбас,
Аткан октон коркыбас
Анчы баатыр Катан-Коо
Онын айткан сөзүн угуп,
Карсылдада каткырып ийди.
Кара туман жайыла берди.
Жакшы караны ээртеди,
Чолтык кара үлдүзүн салынды.
«Айланайын эш нөкөрүм,
Кажы жерди амададың,
Жуу-чак болорун билдинг бе?» — деп
Алтын-Чечек эмегени
Алты айланып сурап келди.
«Үстүгиде Уч-Курбустан
Келзин деген, барып жадым» — деп,
Үзениге өбөгөнү тең чыкты.
Ат тискинин туура тартты.
Жакшыг каранын болгожын,
Төрт туйгагынан от чачылды,
Баскан, желген жолынаг
Балкаш тоозын кайнап чыкты.
Жаан чөлгө жедип келзе,
Алтын бүрлү бай терек
Көс жедерден көрүндү.
Бай терекке жедип келзе,
Күлү болзо, күлзиген,
Козы болзо, коксыган,
Улус конор оду жадат.
Оног ары көрүп турса,
Кара жалбак таш жадат.
Онын жанына жортып келзе,
Алып сөөгү көб корум,
Аттын сөөгү куу корум,
Омыртказы онгойышкан,
Кабыргазы шарбайышкан жадат.
«Менин сөөгим болгожын,
База мынайда купарар ба?» — деп,
Жалбак ташка отуруп алды.
Кангазына таңкы асты,
Ак туманы жайылганча,
Таңкылап отурды.
Анчалыктын бажында,
Көк тенгери төзинег.

Кара булут кайнап чыкты.
Көрөр-угарпа жетпеди,
Көк тенгери бүркеле берди.
Чыдыртан жаан чыдырт болды.
Күкүрттен жаан күкүрт болды.
«Анчы баатыр Катан-Коо,
Кандый жерде туруг?» — деп,
Кара булут ортозынаг
Казыр кыйгы угулды.
«Жалбак таштын үстүндө
Жаба кадап салгандый,
Жаңгыс бойым турум!» — деп,
Катан-Коо кыйгырып ийди.
База катап чыдырт этти,
Көп улустын канын төккөн,
Көстүн жажын көл агысқан
Уч-Курбустаннын жаан уулы
Темир-Бизе болгожын,
Ак жалкынды чөйилеп келди.
Катан-Кооны жыга согорго
Үстүне түжүп клеедерде,
Жакшы кара байканына
Кайыш камчы жапшына түшти,
Аткан октон түргөн болуп
Жалаң жаар мангада берди.
Кудай уулы Темир-Бизе
Жалбак ташка келип түшти,
Жан-жалмажы сына берди.
Калак-сыгыт чөйиле берди.
Катан-Коо жортып келди,
Калак-сыгытты угуп турды.
Терекке адын буулап койды.
Ач мыкынын тайанып алып,
Темир-Бизеге базып келди.
Тенгери күүзүрт этти:
«Жакшы эрдин канын ичкен,
Канча улустын сөөгүн кугарткан
Кудай уулы Темир-Бизе
Катан-Коонун үстүне түшпей,
Жалбак ташка не түшкөн?
Эмди турбай не жадырын?» — деп,
Катан-Коо сурап турды.
Кудай уулы болгожын,
Калак-сыгыды там ла тынды,
Каруу сөзүн айтпады.
Катан-Коо кайра басты,
Темир-Бизе кыйгырып ийди:
«Калак-кокый. Катан-Коо!

Бир болужын јетирген?
Мынан ары эзен болзом,
Сенин адын адабайын,
Сенин алдын мен кеспейин...»
Катан-Коо кыйышпады,
Бай геректинг төзине
Кебис болгон токумын јайды,
Күлер арташ ээрин јастады.
Темир-Бизени экелип јатыргысты.
Јалмаш сөбгин јаба сыймап,
Јарчаа агашла шашактады.
Эки күннинг бажында
Озогызына арай јетпес,
Эскидегизине эмеш јетпес
Су-кадык боло берди.
Эмчи-томчы Катан-Коо
Кайын тозынан ат жазады.
Темир-Бизени миндиреле,
Тенгери јаар учуртып ийди.

* * *

Катан-Коо адын ээртеди.
Айылы јаар јанып ийди.
Алтын-Чечек эмегени
Обөгөнининг кожонгын укты.
Ат чакызына сакый берди.
Ару салкын эзиндү
Катан-Коо јелип келерде,
Адын алып, буулады,
Он қолынан эзендешти,
Он јаактан окшонышты.
Каалганы кайра ачып,
Агаш айылына кирип келди.
Алтын-Чечек кару эжи
Агаш табак алып келди.
Аш-курсагын чоґо берди.
Аштап келген Катан-Коо
Ажанып тойып алды.
Эки балазын тизезине отургузып,
Бажын сыймап эркеледи.
Барып келген јорыгын
Бала-барказына куучындады.

* * *

Торбојык деген јыду кам
Энчигип, отурып болбоды.
Эбиреде шүүнип сананды,
Кудай анчыга чыдабаганын билди.

«Уч-Курбустанга јалбарып,
Меге туза болбос туру.
Алтыгы ороонды бийлеген
Јелбер чачту бос Эрликке
Барып, јаргы сурайдым» — деди.
Тоғус казанга толгодый
Саба ачыдып јазап алды.
Уч үйелеп јазаган
Манјак тонын,
Улбүректү бөрүгин кийди.
Түнгүрин кургадып алды,
Эрлик јерин көстөп,
Түпүлдеде камдай берди.
Јер таамыны төмөн түжүп,
Јелбер чачту Эрликке јетти.
Балкашла туткан байзын өргөниң⁵¹
Бозогозына чоғодөп,
Комудалын айдынды:
«Сай арбанын үрүзинен
Үрүстеп-томдоп јазаган,
Эрденг бийик бай сабаны,
Эки јиктү бай аркыты
Башты алар барылга* эдип,
Теежилеп** мен экелдим.
Айлу, күндү Алтайда
Катан-Коо анчы бүткен,
Туунын ангын тууга кырды,
Суунын ангын сууда кырды.
Айры туйгакту андардан
Ала јангыс чаап артты.
Кайзырыкту балыктардан
Сок јангыс бакабаш артты.
Бу анчынын кара бажын
Канайып-канайып кугартсын деп,
Слерди јайнап сурап келдим».
Јаак сагалы јарын јашкан,
Эк сагалы эмчекке јеткен,
Јелбер чачту бос Эрлик
Сагалын сыймай тудуп,
Сананып отурала, айтты:
«Күндү јеринге јана бер.
Алты күннинг бажында
Јес тумчукту Јеерен-Шилти
Айылдап ого барып келер.
Кур көксин ойып койор...»

*Барылга — кудайга берилип турган неме.

**Теежилеп — коктоп.

Ыйлап отурган багай кам,
Айдары жок каткырды.
Оппо-жутпа бос Эрлик
Тогус казаннын сабазын
Тогус чара эдип ичти.
Агын-көгүн кегирди.
Айдары жок меенди.*
Түнгүрин түпүлдөткөн,
Түмөн жүзүн кылынган,
Торбожык жанып келди.

* * *

Катан-Коо түженип жатса,
Эрлик көрмөстүн ийген
Улбер чачту Жеерен-Шилти
Келип жаткан болуптыр.
Туруп келген бойынча
Тос чапчакты учалайла,
Камду тонын жаап койды.
Тогус агнын бычкагынан
Толгон, өрүп жазаган
Алты кырлу камчызын
Каарызына жылдырды.
Жагыртыктын кийинине жажынды.
Бозом энгир кирип келди.
Койу жылдыс чыгып ийди.
Ылангыдан** туруп келди.
Жазы жерден жалбарт этти,
Ээн жерден элберт эткен,
Жес тумчукту эмеген
От айагына отура түшти,
Жес тумчугун отко сукты.
Алтын-Чечек оноп сурады:
«Тумчугарды турун эдип
Отко не керек суктыгар?»
«Бала-баркага таңкы азып,
Тал-табыш угужарга турбай» — деп.
Жес тумчугу кызарып келерде,
Суура тарткан бойынча,
Учаланып жаткан тос чапчакты
Эки жерден ойо чуркуды,* **
Учинчи жерге кадайла,
Уштуп болбой турарда,
Кап кийининен Катан-Коо турды,

*Меенди — күүн-санаазына (ажанган тунта) жетти.

**Ылангы — айылдын иргеези.

***Чуркуды — өткүрө сайды.

Эки тулуннан катай тутты.
Алты кырлу камчызыла
Андандырып сойо берди.
Жеерен-Шилти эмегеннин
Өрө көрүп кыйгырганы
Уч-Курбустанга жагыланды,
Төмөн көрүп кыйгырганы
Бос Эрликке торгылган турды.
Ак-жарыктын үстүнө
База катап чыкпас эдип,
Катан-Коонун ады-жолун
База катап адабас эдип.
Чертендирип божодып ийди.
Тулундарын жулдырткан
Жес тумчугун оодо соктырткан,
Улбер чачту эмеген
Жер тамызына түже берди.

* * *

Тагдакталып таң жарыды,
Тамырланып күн чалыды.
Улбүректү Жаман-куш
Ат чакызына келип отурды,
Алты жүзүн эдип турды.
Катан-Коо чыгып келерде,
Кижин чилеп эрмектенди:
«Эрлик бийдин эжигинен
Элчи-бийда болуп келдим,
Жети күнди өткүрбей,
Анчы баатыр Катан-Коо
Жер-тамынын оозына
Жедип, сакып алзын деген,
Келип сакыбай салгажын,
Мандайында жангыс көстү
Сокор-Кара баатыр чыгар.
Амыр журтын олжолоп келер,
Аткыр анчы Катан-Коо
Одын кезер кул болор.
Алтын-Чечек абакайы
Балкаш тудуп казан азар.
Куурманду изү айылын
Кускун чокуп артып калар.
Аланчыкту айылы-журтын
Кара тас чокуп артып калар».
Оны уккан Катан-Коонун
Бөдүнө жүреги чочый берди.
Өжин-төнгөк изип чыкты,
Айылына ойто кирип келди,

Жаман-куштын айтканын
Алтын-Чечекке куучындады:
«Аза Эрликтен элчи келди,
Аргазы жок неме болды,
Јети күннинг бажында
Јер-тамынын оозында болзын деди».
Алтын-Чечек айдып турат:
«Саадагын сенин жанында,
Сагыжын болзо бойында.
Барба деп канайып айдайын,
Бар деп канайып айдайын...»
«Эр өлбөскө эрјене беди,
Ат өлбөскө алтын беди?
Ылтам атанып барадым» — деп,
Токум-кејимди колтыктанды,
Арташ күлер ээрин тутты.
Јакшы караны ээртеди.
Чолтык кара үлдүзин салынды.
Чой үзениге тееп чыкты.
«Эзен, јакшы болзын!» — деди.
Қамду-кумдус бөрүгин
Колго алып јелбип* ийди.
«Јаш өлөңи саргарбайтан,
Јайы-кыжы танытпайтан,
Эдил-күүктин үни серибес,
Эне-төрөл Алтайым,
Эзен-амыр болзын!» — деди.
Ай-күннинг ажыдын көстөп,
Анан ары јелип ийди.

* * *

Аткыр анчы Катан-Коо
Тогус јаан тайга ашты,
Јети јаан суу кечти.
Јети күннен өтпөй барып,
Јер-тамыга једип келди.
Теңериге арай јетпес,
Темир терек мында турат.
Олбук будагын ээй тартып,
Қара адын соодып койды.
Алты азузы кылайышкан
Јер-тамынын оозына
Омок-јардак басып келди.
Эки ороны казып ийди.
Түби онын јангыс болды.
Өркө деген ан чылап,

*Јелбип — јангып.

Ичегеннин јанында турды.
Қызыл энгир боло берди,
Қыйкаа* жылдыс чыгып келди.
Јер-тамынын оозынан
Қара туман кайнап чыкты.
Онон ары көрүп турза,
Јелбер чачту бос Эрлик
Мүүстү кара буканы минген,
Ээчидип алган эли-јоны
Көбп калган ичтүлер,
Қылайып калган көстүлер,
Онон ары көрүп турза,
Бакалары манташкан,
Јыландары жылышкан,
Келип јатканы көрүнди.
Аза Эрлик анчыны көрди.
«Јангыс мергеден** өтпөзин!» — деп,
Қарсылдада каткырып ийди.
Мүүстү кара буказы
Ачу-корон бустап келди.
«Күжүл кара көстү,
Күргүл кара чырайлу
Қатан-Коо, јакшы ба?» — деп,
Сол колын туда берди.
Он колыла үлдүзин тутты,
Талайып, көдүрип чыкты,
Табыланып чапкалакта,
Қатан-Коо чолтык кара үлдүзиле
Қош колонгын үзе чапты,
Коктый јаар кире берди.
Арал сагалду Эрлик бий
Јастыра чапкан бойынча
Оро јаар кептеле берди.
Қатан-Коо каткырганча,
Бир ородон чыгып келди:
«Қалак-кокый дезен база!
Јаан көрмөс канайып јыгылдылар?» —
Эрликті ородон көдүрди,
Колондорын улап, көктөп,
Қара буказын ээртеп берди.
Јангыс мергеге јыга чабарга,
Сөзин берген Эрлик бий
Айткан сөзине турунбады,
Айдары жок чөкөнө берди.
Шорлонгонын билинеле,

*Қыйкаа — койу.

**Мерге — бир тартыжу.

Ойто колын көдүрбеди.
Бака-жылан жонун баштап,
Ойто жана жортып ийди.
Аткыр анчы Катан-Коо
Ач мыкынын тайанган,
Баатыр сыгырыжын сыгырган,
Адынын жанына базып келди.
«Бир мергеден өткүрбейтен,
Азу тижн кылайган
Эрлик көрмөс коркушту дешкен,
Кара коктыйга кебелип барды.
Алты бутту куу чанак
Айдары жок куру жанды» — деп,
Жиркиреде каткырып ийди.
Адын ээртеп тиргенип,
Айылын көстөп жанып ийди.
Айылынын эжигине једип келерде,
Эки балазы жарышла чыкты.
Эмегени кийининен чыкты,
Адазын уткудылар.
Арка-мойынына селбектендилер.
Алтын-Чечек эмегени
Аламыр-шикир ажын салды,
Обогони ажанып алды.
Эрлик бийле тартыжып келгенин
Эш нөкөрине куучындады.
Айылынаг ойто чыкты,
Ат бажынан үйген чупчыды.
«Таракайдан* өлөң ото,
Тамзыктап суу ичип жүр» —
Жакшы караны агыдып ийди.
Бойы ойто айылга кирди,
Орынга чыгып, чирей тепти,
Атка бербес амырлу уйкуны,
Бееге бербес белең уйкуны
Баатыр уйуктап јада берди.
Алты күн уйуктады,
Алтын уйку серни берди.
Агас жакалу тон жабынып,
Тышкары чыгып базып жүрди.
«Аттын эди жытту эмес,
Агнын эдин санадым.
Малдын эди жытту эмес,
Балык эдин санадым» — деп,
Аткыр анчы сананды.
Айылы жаар ойто басты.

*Таракай — жадык жок аруу жер.

Каалга-эжикти ачкалакта,
Салкынла ары ачылган,
Эзинле бери ачылган
Сайгармалу сай бичик
Катан-Коонун алдына түшти.
Алып кычырып ийгежин,
«Уч күннин бажында
Уч-Курбустан кудай түжер.
Јаан межеликтин бажында
Катан-Коо сакып алзын.
Камыкты кыркындаган* учун
Ого катуу жаргы болор.
Айткан сөзимди тообозо,
Онон арыгызын бойым билерим...»
Учинчи күн эртең тура
Алты межелик тайгазы
Бир де немени сеспей турды.
Катан-Коо атка минген,
Јаан межеликке чыгып келди.
Агдап жүргенде, конотон
Барбак мөшкө түжүп алды.
Жакшы караны соодып койды
Темир комыс колго алды,
Јүзүңделтип ойной берди.
Кенетийин теңери бүркелди,
Күзүрт жалкын торгулды,
Кара туман кайнады,
Күн жаркыны бөктөлди.
Онон ары көрүп турза.
Уч-Курбустан келип јат.
Оны ээчиген көдөчилери,
Алып-баатыр улустары
Алтын тонду болуптыр,
Тегин, тегин улустары
Темир тонду келгилеп јат.
Ат тыныжы куу туман,
Алыптар жүзи кызыл өрт,
Ак булутты аралаган
Ак јаланга келдилер.
Кебис-торко јайгандый,
Кеен чечектердин үстүне
Јажыл торко јайгандый,
Јаш өлөңнин үстүне
Уч-Курбустан отурала,
Јаргы эдерин баштады.
Алты кускун базып келди,

*Кыркындаган — токтогон, соккон.

Чалжойто жадып, ичин көргүзет,
Көнжөрө жадып, арказын көргүзет,
Калактажып, комыдалын айдат:
«Ноокы түгибисти ончозын жулды,
Кыртыш терибисти жара сокты...»
Катан-Коо Курбустаннын алдына
Куйун соккондой кугарган,
Салкын соккондой саргарган,
Жаңгыс чарак кылдаг чичке,
Тизе жеңил чөгөдөгөн,
Суудагы талдый калтырашкан,
Коркыган, чочыган турды.
Анча-мынча болбоды,
Уч-Курбустан сурады:
«Туунын ангын тууда кырган,
Жаңгыс ала чаап артырган,
Суунын ангын сууда кырган,
Сок жаңгыс бакабаш артырган.
Айбыга келген элчилерди
Ат камчыла үрей сойгон,
Арал сагалду Эрлик бийди
Жаан орого кептеп божоткон,
Жаан уулым Темир-Бизенин
Жаан-жалмажын чек сындырган,
Жес тумчукту Жеерен-Шилтини
Колы-будын сый соккон,
Ачка-жутка артабайтан
Катан-Коо сен бедиги?
Ат көдүрбес килинчегинди
Араайдаг куучындап бер.
Куркун канат кымый туткан
Кускундарды не сойгон?» — деди.
«Акыр өрөкөн-кудай,
Алты кускунды ийеригерде,
Кандый каранын көзүн ойзын деп
ийдигер?» —
«Жакшы каранын көзүн ойзын деп ийгем».
«Айдарда, жакшы каранын көзүн ойбой,
Ложон карага не баргандар?
Онын учун сойгом» — деди.
Кускундар жаргызын алдырды,
Курулдажып, ыйлажып отурдылар.
Алты бөрү базып келди.
Арказын ла ичин көргүстилер.
«Түгибистен түж артпаган,
Ончозын тазада сойды»... — дешти.
«Мөрлү, алгыр бөрүлери
Түгүн жулдай не сойгон?»

«Бери көрүп тукурарыгарда,
Кандый караны тутсын дедигер?» —
«Жакшы караны». —
«Айдарда, жакшы караны тутпай,
Ложон карага не анзындылар?
Онын учун сойгом, чын» — деди.
Алты бөрү шорлонгон,
Айдары жок калакташкан,
Чубалыжып жүре бердилер.
«Жер алдынан ийилген,
Жеерен-Шилти эмегенди,
Колы-будын тоной согуп,
Ненин учун кыйнадын?»
«Жеерен-Шилти келерде,
Менин көксимди ойорго келген бе?
Айла, тос чапчакты ойорго келген бе?» —
«Сенин көксинди ойзын деп ийилген».
«Айдарда, менин көксимди ойбой,
Тос чапчакты ненин учун ойгон?
Онын учун сойгом» — деди.
Кудай унчукпады.
«Менин жаан уулымнын
Темир-Бизенин
Жалмажын не керек сындырган?»
«Темир-Бизе келерде,
Мени жыга согорго келген бе?
Айла, жалбак ташты согорго келген бе?» —
«Сени жыга согорго келген». —
«Айдарда, мени жыга сокпой,
Жалбак таштын үстүнө
Ненин учун түшкөн ол?
Жалмажын мен сыймап,
Эмдеп, жазып, жандырдым ине!»
Кудай каруузын айтпады.
«Эрлик таадак келерде,
Орого не керек кептеген?» — деп.
Кудай адылып сурады.
«Эрлик таадак келерде,
Мени кезерге келген бе?
Айла, оро чабарга келген бе?»
«Сенин бажынды кезерге келген».
«Айдарда, менин бажымды кеспей,
Коктыйды жара чаап,
Орого не кептелип жүри?
Мен өрө көдүрүп жандырбай кайттым».
Кудай айдар сөзүн таппады.
Эрлик шорлонгонун билинди.
Арал болгон сагалы төмөн

Көзинин жажы тоголонды.
Уч-Курбустан кудайдын
Сураар сурактары божоды.
Айдар сөзи табылбай,
Аргазы жок отурды.
Кату жаргызын алдырдылар.
Каралап, бурулап болбодылар.
Алты бөрү ачынышкан,
Кара кускундар калакташкан,
Ончозы таркап бардылар.
Жер-тамыдан келген Эрлик
Бака-жыланын эчиткен,
Эки көзи тожогон,
Жер-тамызы жаар жанды.
Уч-Курбустан анчыга айдат:
«Устүгиде Уч-Курбустан
Мен сени жеңип болбодым.
Алтыгы ороондогы ада Эрлик
Сени жеңип болбоды.
Же ондый да болзо, мактанба.
Кезе айдып, чечен болбозың,
Кере алтап, ажу ашпазың.
Бу мөрөйдө сенин де болзо,
Сон мөрөйдө бистин болор...» —

* * *

Қалапту да Қатан-Қоо
Уч-Курбустанның алдына
Тили жеңил сурап айтты:
«Жоктын жангыс малын жиген,
Уүрлү малды үзе тайган,
Успекчи, эдү кам болгон,
Кара санаалу Торбожыкла
Жазап жакшы эрмектежерге
Алтын жаргы беригер!» — деди.
Қудай өрөкөн тура жүгүрди,
Онүс айудый алгырып ийди:
«Атту-чуулу жаан камның
Адын канайып адайын деп,
Ады чыккан жаандардың
Алдына канайып отурайын деп,
Жаан камла андышсан,
Жаандарла керишсен,
Қара бажын таппай каларың,
Учук тының үзүлип калар...» — деди.
Чугулданып билбес Қатан-Қоо
Жеекендий чугулданды:
«Қызыл боро, қызыл жеерен

Байтал менде бар эмес,
Меге жаргыны кем берзин?
Торбожык кам сураган болзо,
Ого жаргыны берер эди!
Қудайы, Эрлиги жогынан
Күчүм мениң једер болбой» — деп,
Эди-каны кайнап чыкты,
Окпө-јүрек тынзып келди,
Жакшы карага минген бойы
Айылы жаар элес этти.
Аланчыкту айылына јанып келди.
Бала-барказыла да эрмектешпеди.
Туйук түптү тулубын* алды,
Алтан кулаш армакчызын тутты,
Ат канжаазын буулап ийди.
Онон ары јелип ийди.
Қара тайганын кырына чыкты,
Ары бойын карап көрди,
Ачу-корон кыйгырып ийди.
Торбожык кам ойгоно берди.
Торко тонду тышкары чыкты.
Алан кайкап көрүп турза,
Қатан-Қооның кыйгызы
Јүс кижинин кыйгызындый,
Жакшы караның јорыгы
Јүс аттын тибиртиндий,
Ай кулагына жагыла берди.
Тарбаганча јүреги ташталды.
Кирер јери табылбай,
Айылына ойто кирди.
Шибейди алган бойынча
Тандайын јара сайынды.
Түжүргени кан болды,
Бажында бир јастыкту,
Будында эки јастыкту.
Жаан јобол табаргандый,
Онтоп, сыктап јада берди.
Алты кырлу кайыш камчы
Элдең озо эжиктең көрүнди.
Эки көзин јумуп ийди.
Қатан-Қоо кирип келди.
Тенеридий күзүрт этти.
«Устүгиде Уч-Курбустанла
Тил алышкан сен кайракан,
Алтыгыда бос Эрликле
Эптү, јоптү кайракан!

*Тулуп — тапчы, узун кап.

Ала жабыс кижиге дебес
Ага-бого кыстап турар.
Кижинин сарызы, кижинин жаманы
Мен болуп бардым ба?
Эненнин берген эскизи менде бе?
Аданнан арткан артыгы бар ба?
Эреендү* сагыш бар болзо,
Илелеп айт — угайын.
Ийде-күчин бар болзо,
Бери тур, тартыжаалы.
Куйушкандап сени минеле,
Кудайыңа чыгарым.
Ээртеп сени минеле,
Эрлик буураңа түжерим.
Орө бери ылтап тур!
Одүк-тоңун түргөн кий,
Туйук тулупка туруп кир!» — деди.
Жабы кам Торбожук
Олгөндий жада берди,
Эки көзинин жажы акты,
Эрин оозы тыртындашты,
Эрмек каруу айтпай жатты.
Калжу келген Катан-Коонун
Кату бууры жымжабады.
Туйук тулубун ачала,
Торбожукту тудуп сукты,
Кайыш армакчыла буулады,
Жакшы карага төрөпшилеп,
Ага-бого соктырып,
Төңөзөкти аралада желди.

* * *

Аткыр жанчы Катан-Коо
Алты күнге амырады.
Артык табыш угулбады.
Андап барарга сананды.
Ээр-токумын колго тутты,
Эрженезин ээртеп алды.
Аңду, кушту тайгазын көстөп,
Андап, суулап жорто берди.
Арка жерди агыртып ийди,
Алты сыгын акка чыкты,
Жангыс окло тизе атты.
Озогы одузына келип түшти,
От жалбышты чагып ийди.
Анын эдин тиштеп койды.

*Эреендү — серемжилү.

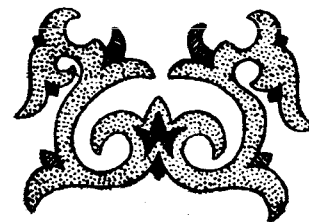
Тогус кылду топшуурлу
Күркүреде кайлай берди.
«Ас малдын үүрин үскен,
Албатынын канын соргон,
Ачап, жуппа Торбожук
Багай жыды жок болды.
Мынаг ары болгожун
Алтын-мөңүн Алтайда
Ак көбүктый кар жаабас,
Ачу корон соок түшпес.
Жайканышкан жаш агаштын
Жажыл торко бүри түшпес,
Аржанду агын суулар
Жаактанып көпшип билбес,
Эдил күүктин үни серибес,
Элге-жонго тымуу табылбас,
Эрjene малга кезим болбос,
Улбүректү кам көрүнбес.
Жаш агаштар корболоп өзөр.
Албаты жон жырап жадар...»

* * *

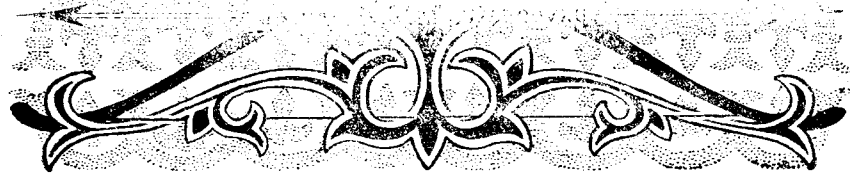
Алты күнге аңдады,
Адып алганы көп болды.
Жакшы кара адынын
Жал-куйругын бүркеген,
Эт-жиликти коштогон
Катан-Коо жанып келди.
Тапканыла балдарын азырады.
Ару сыны жегилип калды,
Айлу, күндү Алтайында
Журтап, сайрап жада берди.

Бичиген кижиге Ч. ЧУНИЖЕКОВ.

1956 жыл.

АЙБЫЧЫ ЛА КАРАТЫ-КААН

Кара туунун эдегинде,
Кара көлдин жаказында,
Камыштан эткен жапашту,
Чодон* чоокыр атту
Жокту Айбычы журтап жаткан.
Азыраган ада-энези жок,
Алган онын эжи жок,
Журун жийтен ийди жок,
Журтына артар балазы жок,
Согоон октый сок жагысқан
Эрикчил жүрүмдү болды.
Кыл солонгы чырайлу,
Коо кырлан тумчукту,
Кош аркадый кирбиктү,
Чаал терек сынду,
Чара айкакты көстү
Эр көөркий Айбычы
Караты-кааннын малын кабырып,
Эр жажына кул болды.
Арказында онду кийим жок,
Тойо ичер курсагы жок,
Ийне үйдинен күн көрүп,
Ийт ичпейтен аш ичип,
Жайы-кыжына мал кабырып.

*Чодон куйрук — кылы ас, чолтык куйрук.

Баштыг чачы бөрүк өткөн,
Аттыг түги токум өткөн,
Аргазы жок журтап жатты.

* * *

Кара туунун ары жанында
Аржан суунун жанында
Алты канатту өргөлү
Кара күрөң жорго атту
Караты-каан журтап жатты.
Жүс айгыр малду,
Жүс кажаган уйлу,
Жүс кажаган койлу,
Тогус кара тайгылду,
Журтка артар бир уулду,
Тосермендий башту,
Теертпектий жүстү,
Эскин ошкош эриндү,
Желим жара чырайлу
Куртанак деп эмегендү болды.
Желтек кара чачту,
Арсыланг ошкош бүдүштү
Караты-каан бойи десе
Жылып болбос жылмай семисти,
Базып болбос байтак семисти
Күнүн сайын сойдырат.
Жалбак мандайынаг тер чарчаган.
Жамакайынаг үс аккан,
Эге-төгө* жип жадат.
Алтан-жетен кулдары
Айдары жок аштап жүргилейт.
Каан кулдарына кату болды.
Өлтүреле, ийтке чачса,
Бойынын табы болуп турат,
Оскүреле, кул эткежин,
Кааннын табы болуп турат.
Кулдары калактап айдыжат:
«Кааныбыс казыр болды,
Сөс айдарга ого болбос,
Бийибис бистин бийик,
Удура көрөргө болбос» — дежет.
Жагыс чарак кылдан чичке
Калактажып жүргиледи.

* * *

Караты-кааннын малын кабырып,
Чодон чоокыр эржененин

*Эге-төгө — жеткилипче, элдем.

Төрт туйпагы уладаган.
 Канчын-жинт Айбычынын
 Эки балтыры сыстаган,
 Күннөң күнге жортып жүрет.
 Ол жортып жүргежин,
 Сүт аржан көличекте
 Үч алтын кас жүрет.
 Сүт көлгө эжинип алаала,
 Тенери жаар учкулай берет.
 Айбычы омордын бирүзин адарга
 Чырбаал жазын тудунганча,
 Сыргалын огын кыстанганча,
 Канча күнге чыгара кетешти.
 Бир күн энгирде
 Сүт көличектин жарадына
 Жерди терең казып ийди.
 Көслө көрөр көзнөктү эдин
 Манакайды жазап алды.
 Манакайга жадып алып,
 Алтын кастарды сакыды.
 Тандакталып таң жарыды,
 Тамырланып күн чыкты,
 Көлдүн туманы таркады.
 Үч кас учуп келди.
 Сүт көлгө түштилер.
 Кас кебин чулчуп саларда,
 Энгир чыккан айдан жаркын,
 Толонодый кызыл чырайлуу
 Үч түңгөй кыс болуптыр,
 Көлгө эжинип жүре бердилер.
 Айбычы өңгөлөп келеле,
 Бир кыстын кебин алды.
 Күн изип келерде,
 Кыстар эжинип божодылар,
 Кас кептерине келгиледи.
 Эки кыс кебин кийдилер,
 Тенери жаар уча бердилер.
 Бир кыс кебин таппай,
 Айланыжып тура берди.
 Оны көргөн Айбычы көөркий,
 Кулун чылап киштеп ийди,
 Куу чылап кыйгырып ийди,
 Кас кепти тудунганча,
 Кыс балага жүгүрүп келди.
 Он колынан ала койды,
 Он жаагынан окшой берди.
 Кыс балазы айдып турат:
 «Алтын кебимди кижиге тутпас,

Айдары жок байлу болгон.
 Сен көөркий тудуп салдыг,
 Эмди учар аргам жок,
 Сенин колыңа түжүп калдым.
 Тенеринин төзиндеги
 Темир-Бизенин кызы эдим.
 Адым менин Судурчы
 Менин барар жерим жок» — деди.
 Эш жоктон эш тапкан
 Эр Айбычы сүүне берди.
 Эки бойдон бириге берген,
 Жазап жакшы журтаар дешти.
 Кайыг тозын сойып алып,
 Кааза айылды тудуп ийди.
 Кара урдан кезип алып,
 Калбак-айак эдип ийди.
 Айткан сөстөрүн угужып,
 Тостың болзо кыбындый,
 Төркөнын болзо жигиндий,
 Эптү-жөптү нак болуп,
 Эки жинт журтай берди.

* * *

Караты-кааннын жаңыс уулу
 Калжу, тенек Кан-Чүлү
 Эки көзинең ирин ашкан,
 Эскин чилеп эрини калбайган.
 Кара тууда андап жүрди.
 Кара тууның ары жанын
 Карап көрүп турза,
 Кара көлдүн жаказында,
 Камыш айылдын ордында
 Каазадан эткен айыл турат.
 «Кандый солун айыл» — деп,
 Карайладып желип келди.
 Толонодый чокум кызыл
 Кеен жараш келинек
 Күрентикте отуруп,
 Тере уужап иштенет.
 Кан-Чүлүни көрөлө,
 Кату-кабырын* жууй тутты,
 Каалгазын ачып, айылга кирди.
 Кан-Чүлү кара жоргоны
 Кара төңөшкө буулай салды.
 Каалганы кайра ачты,
 Кайра тартып, кирип келди.

*Кату-кабыры — тудунган немелери.

«Якшы ба?» — деп сөс сурады.
Жарым туулактын* үстүнө отурды.
Кара көстү келинек
Кара терге түшкенче,
Тере уужап отурат.
«Кемнин айылы болбогой,
Кемнин үйи эдигер?
Ады-жолунг кем?
Эринг кайда барган?» — деп
Кааннын уулы сурады.
«Эримнин ады Айбычы,
Малпа барган, үйде жок.
Бойымнын адым Судурчы
Журтын сакып отурум.
Слер кем болгоныгар?
Кажы жерди көстөгөн?» — деп.
Судурчы сурап отурды.
«Караты-кааннын уулы
Кара жорго атту жүрө
Кан-Чүлү мен болорым.
Кызыл элик туштаза,
Адайын деп жортконым.
Кыс-тугайлу** туштаза,
Алайын деп жүргеним» — деди.
Эрмек-сөзин айдынганча.
Эки көзин оног албай.
Эр санаазын ого салып,
Энгир киргенин билбей калды.
Эрjene ады киштеп ийди,
Эр бойы ондо ло ондонды.
Уйалган бойынча Кан-Чүлү
Ылтам туруп, атанды.
Көк өлөңди көмө баскан,
Лаш өлөңди жайа баскан,
Жорголодып жана берди.

* * *

Айыл-журтына жанып келип,
Ада-энезине көргөнүн айтты:
«Айбычынын алган үйи
Ары көрзө, ай жаркынду,
Бери көрзө, күн жаркынду,
Сары торко чечек ошкош
Сары чечекке кеберлеш болтыр.

Оны айрып алала,
Меге экелип беригер» — деп,
Ыйламзырап айдып отурды.
Караты-каан адазы
Карсылдада каткырып айтты:
«Үрүп чыгар ийди жок,
Үйгөн сугар ады жок,
Ондый жокту тербезенге
Кандый якшы кижги барар,
Барган да болгожын,
Кандый онду кадыт болор.
Менин түжиме кирбей туру,
Менин жүрегим сеспей туру!» — деп,
Уулына адылган, көмөлөгөн турды.
Калжу, тенек Кан-Чүлү
Отурган жерин ойо тепти,
Ог жаагын ойо тырманды,
Отурган-сыктаган айтты:
«Айтканымды укпадыгар,
Амадаганыма бүтпедигер,
Төригерге отуруп,
Уулыгар мен болбозым,
Эжигерге отуруп,
Айбыгарды мен укпазым.
Кежегемди болгожын,
Курлаама түндөп кезедим,
Ат куйругун болгожын,
Торсугына түндөп кезедим.
Тенип-базып барадым» — деп,
Кан-Чүлү айылдан чыкты,
Кара жоргоны ээртеди.
Кежегезин болгожын,
Курлаазына түндөп кести,
Ат куйругун болгожын,
Торсугына түндөп кести.
Чой үзениге тееп, атка минди.
«Адам-энем, якшы болзын,
Атанып барып жадым» — деди.
Караты-каан адазы
Карыксынып, санаанды:
«Акыр, акыр сен, уулым,
Арай эмеш сакып ал.
Айы-төбөйин көрөгө
Айылдап барып келейин!
Кара күрең жоргомды
Ылтам экелип ээртегер!» — деп,
Камчыла кулдарын жакарды.
Камду, түлкү тонын кийди.

*Туулак — төжөк, кулуннын эмезе торбоктын терези.
**Тугайлу — келишкен, эптү кижги.

Сыраал* жаазын салынды,
 Сыргалжын** огын кыстанды,
 Билдиргелү*** камчызын
 Билепине ол жылдырды.
 Эки кул эжик ачты,
 Жети кул жегинен тутты.
 Агаш өргөдөн алып чыктылар.
 Алты кул адын экелди.
 Күрөң жоргого миндирдилер.
 Караты-каан атанып,
 Каранадый малын аралада жортып,
 Кара күлөр тайганы көстөп,
 Жорголодып чыгып келди.
 Ары жанын карап көрзө,
 Кара туунун эдегинде,
 Кара көлдин жаказында
 Жүрөкчө айыл турат,
 Жүлүнчө ыш чыгып жадат.
 Оны соныркап көргөн бойы
 Бай сыгырыжын сыгырып ийди,
 Баатыр кыйгызын кыйгырды.
 Күрөң жоргонын байканына
 Кайыш камчы ойной берди,
 Каан кижин ичкеери желди.
 Кара таштын алдынан
 Калыраган-күлүрегөн
 Кара чай учуп чыкты.
 Канча айры олбукту****
 Самтар мөшкө чай отурды.
 Күрөң жорго үркүгөн бойынча
 Кап туура бурт эдерде,
 Каан кижин жайылып браадала.
 Ээр кажынанг тудунган турды.
 Сыраал жаазын ала койды,
 Сыргалжын огын жаба тутты.
 Кара чайды адарда,
 Кара мөштин төзи жаар
 Калырап, антарыла берди.
 Караты-каан чайды алды,
 Карсылдада каткырып ийди:
 «Эр мененг артык болуп
 Эки эргектү ол бүтсүн бе?» — деп,

*Сыраал — жаш агаш.

**Сыргалжын — ыргай.

***Билдирге — камчынын сабынын буузы.

****Олбук — агаштын жоон будагы.

Канжаазына буулап алды.
 Оноң ары жорголодып,
 Жүрөкчө айылды көмө көрүп,
 Айыл эжигине жедип келди.
 Камыш айылдын ордында
 Қаазадан эткен айыл туру.
 Кандый да жоткон болзо,
 Тамчы өтпөс, бек эдиптир.
 Кара төңгөн чакызына
 Күрөң жоргоны буулап салды,
 Кара чайды чечип алды,
 Каалганы ача тартты,
 Каан кижин кирип келди.
 Айбычынынг алпан эжин
 Чындап та жараш болуптыр.
 Ары көрзө, ай жаркынду,
 Ак чырайду жараш болуптыр.
 Берин көрзө, күн жаркынду,
 Күмүш чырайду келин эмтир.
 Кату журунды улай тудуп,
 Кайралап көктөп отурды.
 Каан кижин келгенине
 Кылас эдип көрбөди.
 Жарым туулагын төжөбөди,
 Төргө оны кычырбады.
 Карды жаан кижин
 Каткырганча куучынын баштайт:
 «Айланайын жакшы балам,
 Кеен жараш келинегим.
 Кара чайды адып алдым,
 Кару келдиге мен экелдим.
 Кайнадып жизен, балам» — деди.
 От айагына базып келди,
 Отурар жерин таппай турды.
 Айыл ээзи Судурчы айтты:
 «Амадан экелген кужыгар болзо,
 Тыштында онын күйүк жок эдип,
 Ичинде онын жин жок эдип,
 Жаап ийзегер, жип көрөйүн» — деди.
 Караты-каан жеңил укты,
 Экин жегин түрүп ийди,
 Кара чайды жулмаштады,
 Кыйпак тишке* кадады.
 От жалбышка тиштеп койды,
 Оттогы турунды ичкеери салды.
 Оноң ары куучынлады:

*Тыш — учуп койгон агаш.

«Айланайын келинегим,
 Кату журунла не берижер?
 Камду журунын көктөбөй.
 Түрөп-какап не журтаар,
 Түлкү тонло оронбой?
 Киш бычкагы бөрүк бар.
 Кийгей бедиг, ай балам!
 Уулым учун сөс айтсам.
 Уккай бедиг, көөркийим.
 Түлкү бычкак бөрүк бар.
 Кийгей бедиг, бараксан.
 Түнгөй үүрөг сөс айтса,
 Баргай бедиг, келинек!»
 Судурчы кылас эдип көрүп айтты;
 «Учпас куштың санаазы
 Улу тууда болуптыр,
 Уйалбас ийттин санаазы
 Жибес ажында болуптыр.
 Слер уйат үлежер тушта
 Уйде жок болгон туругар!
 Оскүс-жабыстың колында
 Окпө жаан көрүндү бе?
 Орө чыкпас тагмалар деп.
 Очөп, базынып келдигер бе?»
 Судурчынын болгожын.
 Окпө-жүреги көдүрилди.
 Эди-каны изиди.
 Кадыт кижинин айтканы
 Караты-каанның жүрегине
 Ийне кадагандый кадалат.
 Каткырып отурган каанның
 Анказы болзо, аза берди.
 Айдар сөзүн таппай калды.
 База ондонып отурза,
 Эки көзи тостойгончо
 Судурчыны көргөн бойынча,
 Отура калган болуптыр.
 Алды жаар көрүп ийзе,
 Отко быжырган кара чайдыг
 Жангыс ла когы көрүнөт.
 Түнүк жаар карап көрзө,
 Койу энгир кирип калтыр.
 Койылып жылдыс чыгып калтыр.
 Караты-каан айылдан чыкты,
 Кара күрөгнүн үзенизине тепти.
 Алты кырлу кайыш камчы
 Ат байканга жапшына берди.
 Каан жанып келеле,

Эмгенине ле уулына айтты:
 «Айбычының алган каты
 Судурчы деп кадыт эмтир.
 Судурчы деп айтса, айткадый,
 Оның чечени не деп айдар!
 Коо кыркаш тумчукту,
 Колоң ошкош тулунду.
 Көө кара кабакту,
 Көрнө алышкан көстү,
 Оның жаракын не деп айдар!» —
 Кара тажуурдан аражан ичип,
 Кара күрөг калай берген
 Караты-каан куучындады.

* * *

Тагдакталып таг жарыды,
 Тамырланып күн чалыды.
 Каалга эжик калт этти.
 Эски өдүгүн майчыта базынган
 Кул Тастаракай⁵² кирип келди.
 Эр киндиктү кижини болуп,
 Эр жанына келип отурат.
 Айылдап келген айылчызынаг
 Айбычы сурап отурды:
 «Айылдап жүрбес Тастаракай
 Айылдап канайып жүргенигер?
 Байла, эмеш керектү болбогой,
 Тонло тегин эмес болбогой?
 Аланзып узак сананбагар,
 Амадугарды ылам айдыгар».
 «Каанымнын элчизи эдим,
 Кааным ийген, слерге келдим.
 Кааныбыс казырланган,
 Айбычыны ылам келзин деген.
 Бүгүн келбей салгажын,
 Менен жакшыны сакыбазын,
 Бажын кезип, будына саларым,
 Булым кезип, бажына саларым,
 Коркушту кезедү болгон» — деп,
 Тастаракай айдып отурды.
 Судурчы өрө турды,
 Кара бетес* айагын алды,
 Кара да**болзо, көчөзүн урды,
 Тастаракай тойо ажанып алды.
 «Ару конок*** туркунына

* Бетес айак — агаштын бетезинен эткен айак.

** Кара көчө — сүт катпаган, эт салбаган көчө.

*** Ару конок — бүдүн күн.

Айак тудуп, аш жибегем.
Айдары жок тойдым,
Алкыш-бийан слерге болзын!
Кааным менин кату,
Бийим менин бийик,
Узай берген болбогойын!»
Жаргак тоны калырт этти,
Жанадым деп чыга берди.
Судурчы Айбычы жаар көрди.
Бойынын шүүлтезин айтты:
«Акту бойыбыста амыр жок,
Кирбиктү көстө уйку жок,
Чаксырайтан ой башталды.
Каан жетпес жер бар эмес,
Качып кайда барарыбыс.
Каан казыр көрөр туру,
Ого канайып чыдажарыс.
Арга-сүме не болор?» —
Айбычыдаң сурап турды
«Кааныбыс алдырганда,
Барбай канайып отуратан.
Малта тудунып, одын кес дезде,
Одын кезип мен баскайым,
Балкаш тут, аракы ас дезде,
Балкаш тудуп сен баскайың» — деди.
«Андый да болзо, кунукпа,
Кааныңа барып кел.
Нени айдар, угуп ал.
Аайына чыкпас керек болзо.
Меге келип айдарың» — деп,
Алган эжи айдып турды.
Эки эдегин кайра кыстанган
Эр Айбычы чыгып барды.

* * *

Ал санаага түшкен Айбычы
Кааннын өргөзине жедип келди.
Ат чакынын төзінде
Ат алып буулайтан
Алты кул мында турат.
Баштын түги болгожын,
Бөрүж өдө өзө берген,
Үйе сөөк болгожын,
Мылтырт эдип божой берген,
Аргазы жок тургулайт.
Онон ары базып келзе,
Эки кул эжик ачты,
Эр Айбычы кирип келди.

Жагыс чарак кылдаң чичке,
От жаында чөгөдөй берди.
Канду көзүн кайра көргөн,
Камду-түлкү тон жамынган
Каан күлдүк орында жатты.
Айбычынын келгенин
Каан сезип, кылчас көрди,
Жастыктаң бажың көдүрбей.
Жаткан каан мынайда айтты:
«Мен сени алдырганым.
Жаан маргаан эдейин деп
Жаап шүүнип алгам.
Эки маргаан болор.
Баштапкы маргаан мындый:
Менин уулым Кан-Чүлү
Эртен жагынып калар.
Сен келип бедирееринг.
Бедиреп таап алзан,
Кара жорго бее берерим.
Бедиреп таап болбозон,
Судурчы деген жараш катыңды
Кан-Чүлүгө береринг» — деди.
Айбычы унчукпады,
Айлына жаып келди.
Кааннын жакылтазын
Судурчыга тоолоп айтты.
Түн өтти, таң жарыды.
Кааннын уулын бедиреерге
Айбычы барарга өрө турды.
«Оңдөйиң өрө турарыңда,
Кайдаң барып бедирейтен?
Незиненг көрүп таныйтан?» — деп.
Судурчы эриненг сурады.
«Курт болуп жерге кирер бе?
Куш болуп тенгериге учар ба?
Алкы жөөжөзининг ортозында
Жаар болбогой» — деп,
Айбычы каруузын айтты.
«Оңдөй эмес, көөркийим.
Мынаң ары браатсан,
Кара жолдың ичинде
Жаңыл бүри жайылган
Жаш жайынаш турар.
Бажынаң тудуп, бүктей тартсан.
Кааннын уулы ол болор» — деди.
Айбычы эмди жүрүп ийди.
Как маңдайдаң тер чачылып,
Кара жолло келип жатса,

Жажыл бүри жайканган
Бир кайыгаш өскөн турат.
«Айнык* жараш кайыгаш бол!
Айылымнын жанына өскүрейин!» — деп,
Кайыгашты бажынан тутты,
Кабортодон бүктей тепти.
«Жоо, калак! Белим сынды!» — деп,
Кан-Чүлү кыйгырып ийди,
Бүдүн бойы тура берди.
«Жол жанына отурала,
Таптырганың бу болды ба?» — деп,
Агын-көгүн каткырган
Айбычы ойто жанып ийди.
Кан-Чүлүнинг чырайы
Кара балкашты бөлө берди.
Күүн-күчи жогынап
Айылына ойто жанып келди.

* * *

Эки күн өтпөди,
Элчи Тастаракай база келди.
«Сени жажынзын деген,
Эртен Кан-Чүлү бедиреп келер» — деди.
Айбычы амырап конды.
Тан жарып, күн чалыды.
Ары-бери Айбычы басты.
«Нени бедиреп туруп?» — деп,
Судурчы эжи оноң сурады.
«Жажынарга жер бедиреп турум» — деди.
«Сары ийт чилеп силкинип ий» — деп,
Судурчы жакыды.
Силкинип ийген бойынча,
Кураңгы сары күчүк болуп,
От айагына жадып койды.
Кан-Чүлү жедип келди.
Канча жерден бедиреп турды.
Өлөңнүн таазылын тоолоды,
Өдүктүн чуузын уужалды.
Эш-неме табылбады.
Аштаган, суузаган,
Арыган, жобогон,
Күн ажарга жеде берди.
«Же таппадым, уул,
Мында болзон, өрө тур!» — деди.
Сары күчүк силкинип ийди,
Айбычы бойы отура түштү:

*Айнык — кеен, жараш.

«Ба-га-а! От айагында отурган
Кижини көрүп таппадың.
Ондый сокор бүткениңде,
Маргаан эдип не жүредин?» — деди.
Каруузын айдар сөзи жок,
Эки маргаанды алдырткан,
Күүн-санаазы өчкөн
Кан-Чүлү чыгып жанды.

* * *

Эки конгон соңында
Элчи-быйда* база келди.
«Кааныбыс каныкканы коркушту,
Катап-катап мынайда жакыды:
Эртен тура мен барарым,
Эр Айбычы шыйдынып алзын,
Чодон чоокырын ээртеп алзын.
Узак жорыкка белен болзын.
Судурчы деген алтын келиним
Көк букадан сүт саап алала,
Көөрчөк** чеген ачыдып салзын». —
Тастаракай айдып турды.
Экинчи күн эртен тура
Канча кулдарын шакпыраткан,
Күрөң жоргоны ээртеккен,
Караты-каан атанды.
Кара туунун кырын көстөп,
Казаладып желип чыкты.
Ары жаңын карап көрзө,
Айбычынын кааза айылы
Жүрекче болчойгон турат.
Баатырды кыйгырып ийди,
Күрөң жорго жорголот турды.
Анча-мынча болбоды,
Айыл эжигине жедип келди.
Күрентиде Судурчы отуру,
Күүрек терени эдиректеп турды.
Каалга-эжигин болгожын,
Айры талкула базырган туру.
«Жакшы ба, айланайын балам?» — деди.
Судурчы кылчас эдип көрбөди.
«Мен бого жеткенче,
Канча катап жорголоттым,
Билерин бе, балам?» — деди.
«Билерим. Слер бого жеткенче,

*Элчи-быйда — элчи болуп келген кижини.

**Көөрчөк — көнөккө чеген урала, ого уйдын сүдүн саап жазаган аш.

Илеп турган терени
Канча катап эдиректедим?
Оны озо айдып берзегер,
Онын кийининде мен айдайын» — деди.
Каан өрө көрди.
Көзи тегериге једип тайкылды.
Ойто тартып, төмөн көрди,
Канду көзи јерге кадалды.
Каруузын айдып болбоды,
Карыксынып тура барды.
«Айылыгнын эжигин не базырган?» —
Караты-каан сурады.
«Эрим менин бала таап јат,
Эжик ачпас, байлу» — деди.
«Эр кижиденг бала чыгарын
Сеге кем айдып берди?»
«Көк букаданг сүт саар деп
Слерге кем айдып берди?» — деп,
Судурчы кааннаг сурады.
Каруу айдып болбой,
Каан терлеген-бурлаган турды.
«Каанга берер каланы јок,
Калык-јондо үни јок,
Тили кандый чечен эди» — деп,
Ич бойында сананды.
Кончынаг калтазын алды,
Күлер кангазына тагкы асты.
Ак туманы јайылганча,
Танжылап, кайкап турды.
Анчалыктын бажында
Малдап барган Айбычы
Чоокыр атка минип алган
Тибиреде јелип келди.
Караты-каан болгожын,
Как магдайын түрүп ийди,
Канду көзин кадай көрди.
«Элчи-бийда кече келген,
Мынчаа белен шыйду кайда?
Илјиреген-колјыраган*
Кандый шүлмүр** тагма эдинг!
Мындый шүлмүр немени
Өрө канайып тартып алар?
Сени азыраган кайран каан!» — деп,
Караты-каан ат үстүнде

*Илјиреген-колјыраган — мылжы киж.

**Шүлмүр — ары-бери таралып жүрер киж.

Тегеридий күзүрөп,
Темир чилеп шыгырап,
Арбаган, адылган отурды.
Айбычынын жүреги
Бир де эмеш чочыбады.
Кара төгөш чакызына
Чолог чоокырды буулады.
Караты-каан айдып турат:
«Јер-тегери төзинде
Јети кулаш куйрукту,
Јер туулагы бөрүктү,
Јенгилтек-каанды жуулап браадым.
Казан азарга кижери керек,
Ат азыраарга, ээртерге јалчы керек.
Сен мениле кожо барарын,
Көдөң болуп жүрерин» — деди.
Чала-была шыйдылып алган
Айбычы атка минди.
Айык кару ол эжи
Ат чылбырдан келип тутты.
Кара көзин јаш алдаган
Ог колтыла эрин кучактап алды,
Ог жаагынаг окшой берди:
«Кандый сөсти мен айткам,
Санаанга алып жүр.
Каралталу* кату болзо,
Эр санаанды тыг санан,
Эп-сүмени таап жүр.
Алын јорык жылгыр болуп,
Акту бойыг амыр јан.
Јардыгнанг сенин кезер тутпазын,
Јакшы жүрүп јанып кел!» — деп,
Айбычыны алкап айдат,
Алды-кийининде айланып турат,
Арт кийининен көрүп калат.
Ай карыпа бергендий,
Ал санаазы карыкты.
Күн карыга бергендий,
Күүн-санаазы кунукты.
Энгир түн киргендий,
Эрикчилдү артып калды.
Омок-јардак Судурчы
Ал-санаага түже берди.
Толонодый чырайы
Тос кубалдый боло берди.

*Каралталу — уур, карыу учурал.

Энгир тун кирип келди,
 Эжикти ачып, Кан-Чүлү кирди.
 Киш бычкагы бөрүгинин
 Торко жалаазы жайылган,
 Камду терези жаказынын
 Кылган түги мызылдаган
 Судурчынын жанына келди.
 Он жаагынан окшоорго сананды.
 Судурчы өрө турды,
 Төш бажын көстөп тепти.
 Кан-Чүлү кайра ажып,
 Ылыгыга кептеле берди.
 «Эри жок кадыт дейле,
 Электеерге сен келдин бе?
 Ээн жерде айыл дейле,
 Базынарга сен келдин бе?» — деп,
 Көзүүшти алган бойынча
 Көзи-бажына соккон турды.
 Кан-Чүлү туруп келди,
 Мыйдан жобош отурды.
 Колы болзо, кос тутма
 Тили болзо, тыт кесме,*
 Агын-көгүн каткырган,
 Алты-жети болуп отурды:
 «Жастанарга жең эледи,
 Жамынарга тон эледи,
 Эш-нөкөрдү мен бедиреп,
 Алтай жерин айлаңып келдим,
 Алтан, жетен кысты көрдүм,
 Сендий жараш кысты
 Жер үстүндө мен көрбөдүм.
 Жаан сөстө жажыт жок,
 Сеге кайдар күүним бар.
 Кара көстү сен көөркий
 Менин эжим болзон кайдар.
 Камду тере тономды
 Сен жамынып жатсан кайдар.
 Кайран жараш сен бойың
 Менин эжим болзон кайдар?» —
 Судурчынын алдына
 Жаш агаштый толголгон,
 Жаш кайыштый оролгон турды.
 Судурчы көөркий айдып турат:
 «Амадапан санаанг бар болзо,

Айткан сөзимди угар турун.
 Кожо журтаарга турган болзон,
 Менин сөзимди тындаар турун.
 Камду тонды жамынбазым,
 Айу терези тонын экел»... — деди.
 Кан-Чүлү каткырып ийди,
 Айу терези тонын экелерге
 Айылы жаар мендеп жанды.
 Айу терези тонын алып.
 Ойто жүгүрүп келгенче,
 Таңдакталып таң жарыды,
 Талтар деген куш этти.
 Курееленип күн чыкты,
 Күртүк деген куш ойноды.
 Арпа, меке жок болды,
 Айу тонын берип салды,
 Амадаганына жедип болбой,
 Алдас* бойы жана берди.
 Бозом энгир катап кирди,
 Монгус-күлүк база келди.
 Судурчы көрөлө, каткырды,
 База меке паштап айтты:
 «Айу тонын жамынбазым,
 Барс терези тонын экел.
 Ол тонынды экелбезен,
 Менин эжигим сен ачпа,
 Менин адым сен адаба».
 Оны уккан Кан-Чүлү
 Укпаска болбоды,
 Кара тери төгүлгөн,
 Кааннын уулы жанып келди.
 Барс терези тонын алып,
 Ойто кайра мендеп басты.
 Айбычынын айылына жеткенче,
 Ай-күн чалып ийди.
 Айдары жок шорлонды,
 Күн ажарын сакый берди.
 Каткырып куучын айтканда,
 Качаш Судурчы укпас болды.
 Бозом энгир боло берди,
 Боро кушкаш түнөп ийди.
 Орында жадып, Судурчы
 Кан-Чүлүгө айдып турды:
 «Ол эжикти илбектеп ал,
 Ол казанды жаап сал» — деди.
 Кан-Чүлү эжикти илбектеди,

*Тыт кесме — тиллеле нени де эдип ийгедий дегени.

*Алдас — төмөк айылу кижн.

Казанның какпагын алып жапты.
Орын жаар базарда,
Эжик күрүги алына берди.
Катап барып илбектеди,
Казан какпагы ачыла берди.
Ойто катап оны жапты.
Эжик ле казанның ортозында
Койон чылап ороктоп* жүргенче.
Таң жарып, күн чыкты.
База ондонуп турар болзо,
Судурчы орында жок болуптыр.
Алан кайкап отурганча,
Бала-баржаны жууп алган
Судурчы кирип келди.
Казанның ыжына уймалган,
Кан-Чүлүни көрүп, каткырышты.
«Каан кижининг уулы
Казан койдонуп конгон,
Кайран уят кайда?»—деп,
Судурчы каткырып турды.
Кара ышка уймалган
Кан-Чүлүнинг тижн кажайды,
Уйалган бойы айылдан чыкты.
Айдары жок шорлоноло,
Айылы жаар ыйлап жанды.

* * *

Айбычы ла Караты-каан
Эр бойларында амыры жок,
Ат эрженеде үйдези жок,
Јери журтынан ырай бердилер.
Караты-Каан кайра көрди,
Айбычыны көстөп айтты:
«Ат жалына казан азып,
Аламыр-шикир аш кайнадып,
Браак жолды сен кыскартып
Турзан кайдар уул»—деди.
Айбычы кангазына тангы асты,
Каанына туда берди.
Анча-мынча куучындап,
Агын-көгүн** каткырды,
Эринле кожоң чөйди,
Эргегиле шоор ойноды,
Узун жол кыскарып жатты.
Оноң ары барып жатса,

*Орок — жаан карда койонның жүрөтөн жолы.

**Агын-көгүн — төгүндөп оморкогону.

Аш азып ичкедий,
Аржан кутук кара суу агат,
Ат азырап алгадый,
Ак өлөңдү одор жадат.
Оны көргөн калжу каан
Ат тискинин тартып алды.
«Акыр, акыр кулым — деди,
Мындый жакшы одорго
Ат аңдандырып не албас?
Аржан кутук суу жатканда,
Курсак кайнадып не ичпес?»—деди.
Барбак терек төзине
Барып аттан түшти.
Аттын ээрин Айбычы алды,
Аш-курсакты ол кайнатты.
Карды жаан каан кижн
Чокту күнгө аңдаып,
Ичи-буурын изидип,
Айдары жок найрап жатты.
Оттогы казан кайнагалакта,
Одош жанында аркада
Койу үндү койон агычак
Коолодо кожондой берди.
Оны уккан калжу каан
Айбычыга айдып турат:
«Ол койон канча жашту?
Жаткан турлу јери кайда?
Оны барып угуп кел!»—деп,
Казырланып жакып айтты.
Арка жаар кул жүгүрди.
Боро талдын төзинен
Боро койон мантады:
«Акыр, акыр, боро койон,
Ого туруп, сөзинг айт!
Канча жашту болдың?
Турлу јеринг кайда?»—деди.
Боро койон көөркийдинг
Болчок жүреги оозына чыккан,
Тосток көзи жолын көрбөй,
Мыйрык буды јерге тийбей,
Көндүрө мантап жүре берди.
«Койонның жажын угарга
Койылып жүргөн тенекти» — деп,
Кара сагалы барбандап,
Каан күлүк каткырып жатты.
Анча-мынча болбоды,
Айбычы ойто базап келди.
Казанның алдына чөгөдөп,

Каруузын мынайда айтты:
 «Борбок боро койон эмтир,
 Эки буды майрык болуптыр.
 Меес жерге жадарымда,
 Бежен жашты жажагам,
 Арка жерге жадарымда.
 Алтан жашты жажагам.
 Ордо* жерим ортолыкта,
 Тамзык жакшы курсагым
 Сары аспак терези деп,
 Койон айдып барды»—деди.
 Каан туура көрди,
 Кара сагалын сыйманды.
 Катап эрмек айдып болбой,
 Каан бойы туйуктанды.
 Арыган бойлоры амырап алды,
 Аштаган аттар тойып алды,
 Айбычы туруп ат ээртеди,
 Каанды колтыктап миндирди.
 Онон ары жортып браатса,
 Бир куу жалбырак өлбөн
 Терс салкын** киргенде,
 Тегеленип*** учуп жадат.
 Он салкын киргенде,
 Октолып барып жадат.
 Каратынын кылчыр көзи
 Жалбыракты жастыра көрбөди,
 Айбычы жаар көрүп айдат:
 «Ол жалбырак кайдаар браат,
 Турлу жери онын кайда,
 Барып угуп келзег»—деди.
 Кайыш камчы тарс этти,
 Жалбыракты айландыра
 Айбычы ийиктелип мантатты.
 «Акыр, жалбырак, ого тур!
 Кайдаар барып жадын?
 Турлу сенин жерин кайда?
 Туруп, эрмегин айтсан!» — деди.
 Жалбырак салкынла учуп,
 Калыраган-шалыраган
 Арт-кырланды ажа берди.
 Караты-каан оны көрүп,
 Ат тискинин тыг туткан,
 Толо мыкынын тайанган,
 Камду түлкү бөрүгин

*Ордо — турлу жери.

**Терс салкын — түндүктүн салкыны.

***Тегеленип — тогелонуп.

Чала кыйын кийип алган,
 Кара бууры талганча,
 Электен каткырып турды.
 «Жалбырак нени айдып берди?»—деп,
 Жанына келген Айбычыдан сурады.
 «Он салкын киргенде,
 Ондонбой барып жадым.
 Терс салкын келгенде,
 Тегеленип учуп жадым,
 Барар жолым баш аай,
 Жадар жерим ыжык жер деп,
 Куу жалбырак айтты» — деди.
 «Калырмай тенек тагма дешкен,
 Канайып курчуй берген бу» — деп,
 Ич бойында сананып,
 Каан ары жортып ийди.
 Онон ары жорткылады,
 Уч күн өдө берди,
 Бир жаан тайганы ашты,
 Бир терен сууну кечти,
 Ол жанында жарадында
 Алтын бүрлү бай терек
 Айга-күнге жалтыраган турды.
 Жаба жортып келгежин,
 Бай теректин төзюнде
 Озогы туштаг бери
 Күли болзо, күлзүп* калган,
 Озодон бери улус конотон
 Эптү жакшы оду жадат.
 Каан оны көргөн бойынча
 Онүс** айудый алгырды,
 Эки жалмажыгы согылды:
 «Калак-кокый дезен база!
 Жер туулагы бөрүктү
 Жеңилтек кааннын мойынын кезетен
 Кара болот курч үлдим
 Айылымда ундулып калтыр.
 Сен, Айбычы, ойто бар,
 Эки күннен өткүрбей,
 Менин колыма оны туттыр.
 Эки күннен өдөр болзон,
 Будынды кезип алып,
 Бажыга мен саларым,
 Бажынды кезип алып,
 Будын орто саларым.

*Күлзүп — күл болуп калган.

**Онүс — кунан айу.

Учкан куштый түрген жүр,
 Аткан октый көнү жүр.
 Айылына кирип табыланба,
 Аш ичерге сананба» — деп,
 Сегис кырлу камчыла
 Кезедип, адылып турды.
 Түн карангуй киргендий,
 Айбычынын санаазы кунукты.
 «Уч күнге барган жолго
 Бир күнге канайып једер?» — деп,
 Эр бойында сананала,
 Чодон чоокырга минген бойы
 Ойто јана јелип ийди.
 Чодон чоокыр эрјененин
 Төрт таманынан от чагылган,
 Төбө баштан тер чачылган
 Табыргыдый ол керилип,
 Таспа* чылап чөйилип јелди.
 Јангыс чоокырдын тибирти
 Јүс аттын тибиртиндий,
 Јангыс Айбычынын кыйгызы
 Јүс кижинин кыйгызынды
 Тайга-ташка јангыланды.
 Тандакталып таң жарыырда,
 Улус уйкудан турган тушта.
 Ат тыныжы куу туман,
 Айбычынын јүзи кызыл өрттий,
 Қаанын өргөзинин эжигине,
 Салкын ошкош једип келди:
 «Каанымнын кара болот үлдүзин
 Ылтам бери беригер!» — деп,
 Ачу корон кыйгырып ийди.
 Қаалга эжик калт этти,
 Теермендий башту, теертпектий жүстү
 Қааннын абакайы чыгып келди.
 Кара болот үлдүни
 Айбычыга туда берди.
 Кара болот үлдүни
 Айбычы алды.
 Оройтып калбаска ойто бурулды.
 Алган эжи Судурчы
 Билбес јердег билип койды,
 Арт кийининен кыйгырды:
 «Мынча једип келгенде,
 Айылынга не келбедин?
 Эрмек куучын не айтпадың?»...—деди.

*Таспа — тас тереден тилген кайыш.

Кылчас эдип Айбычы көрбөди,
 Кыгыс эдип унчукпады,
 Онон ары јелип браатты.
 Судурчынын ачу-корон кыйгызы
 Ай кулакка база јангыланды:
 «Айланайын көөркийим,
 Айылы-јуртын не ундудың,
 Алган эжигнең не чөкөңдиг?»
 Оны уккан Айбычы
 Ат тискинин бура тартты,
 Айылына бурулып келди.
 Ат чакынын төзинде
 Судурчы уткуга турды,
 Адын алып, буулады,
 Он јаагынан окшоп турды.
 Айбычы айылына конып алды,
 Ады амырап, тыштанып алды.
 Эртен тура адын ээртеди.
 «Кааным казырланган,
 Кижги удур көрөгө болбос,
 Капшайлап барадым.
 Артык менин иженерим јок,
 Кааным кара санай берзе,
 Эки эргегиме иженер турум»—деди.
 Эки айылга кирди,
 Айу терези ле барс терези
 Эки тонды ол эжелди,
 Эрине берип, мынайда айтты:
 «Бу тондорды бөктөрип ал.
 Мынан ары барып јатсан,
 Агаш-ташты күзүреткен
 Аралдан айу чыгып келер.
 Айу дейле қоркыба
 Ай карадан именбе,*
 Айу тере тонды кийип,
 Казыр анга удур бар.
 Онон ары барып јатсан,
 Кайа-пашка үни јангыланган
 Ала** барс алгырып келер.
 Барс терези тонды кийип,
 Кайрыланып*** удур бас.
 Онон амыр јенип чыксаң,
 Қаанынга мынайда айт:
 «Мынан ары браатсам,
 Кара тас деген кайтык куш

* Именбе — јалтанба, коркыба.

**Ала — бля.

***Кайрыланып — катуланып.

Кара өлөннүн тазылын казат,
Карга деген жаман куш
Оны блаажып согужып жат.
Онын жаргызын эдип,
Бир канча ой өтти.
Оноң ары барып жатсам,
Сымда деген боро куш
Сын өлөннүн тазылын казат,
Улбүректү* үкү куш
Оны блаажып согужып жат.
Олордын жаргызын эдип,
База бир канча ой өтти.
Ол төртүдүн жаргызын эдип.
Алган сыйым бу деп
Бу эки алтын топчыны бер» — деди.
Эмегениле эзендежип алды.
Эки тонды бөктөрип алып,
Оноң ары жортып ийди.
Кара аралга једип келди.
Агаштарды тазыраткан
Айу өрөкөн аралдан чыкты.
Алгырганча-огырганча,
Айбычы јаар мантады.
Айу терези тонын кийген
Айбычы удур болды.
«Јүс јашты мен јажадым;
Мындый јеткер көрбөдим» — деп.
Айу туура мантады.
Оноң ары барып јатса,
Алгырган-улуган,
Азу тижі кажайган
Ала барс келип јат.
Барс терези тонын кийген
Айбычы удур болды.
«Јүс он јашты мен јажадым.
Мындый јеткер көрбөдим» — деп.
Барс кайра мантады.
Эки буудакты өдүп чыккан
Эр айбычы јолын алып,
Оноң ары јелип ийди.
Каанына једип келди.
Кулун бычкак бөрүгін
Колтыгына кыстанган,
Каанның алдына
Чөгөдөп, бажырып,
Кара болот үлдүни

*Улбүректү — үкүнүн бажындагы узун түгн.

Каанына туда берди.
Карды јаан Караты-каан
Кара тайгылдый жүрүп чыкты:
«Канча күнге чыгара
Ненин учун узадың?..
Бери мойынын тут, кулугур!»
Кара болот үлдүзиле
Талайганча туруп келди.
«Акыр, акыр, кааным!
Кандый да жаман болгожын,
Бир сөзимди айдайын» — деди,
Караты-каанга жалынып,
Суудагы талдый калтырап,
Бажын јаба тудунып,
Мойынын јаба сыйманып,
Эки тизези ойылганча,
Јайнап-сыктап сурап турды.
Талайган колын каан кайра тартты.
«Айдар болзон ылтам айт.
Айдар сөзин айдала,
Мойыныңды чектеп тут.
Кара болот үлдүмди
Эмеш канап алайын» — деди.
«Мынан ары баратсам,
Кара тас деген кара куш
Кара өлөннүн тазылын казат,
Карга деген жаман куш
Оны блаажып согужып жат.
Олордын жаргызын эдип жүрүп,
Бир канча ой өтти.
Оноң ары барып јатсам,
Сымда деген боро куш
Сын өлөннүн тазылын казат,
Улбүректү үкү куш
Оны блаажып согужып жат.
Олордын жаргызын эдип жүрүп,
Бир канча ой өтти.
Ол куштардын жаргызын эдип,
Эки алтын топчы алдым.
Бу топчыны таңынгажын,
Ургүлјиге өлбөс болор,
Уч үйеге жаап жүрер,
Јаан эрјене» — деп,
Каанына айдып турды.
Караты-каан там калжуурды:
«Алтын топчыларды бер — деди.
Кулга жүрүм не керек?
Каан кижі мен, јажайын,

Кул сени өлтүрүп саладым,
Бажын бейин жазап тут!» — деди.
База катап галайып келди.
Арпа-меке жок болды.
Чугулданбаган кул Айбычы
Чугулдана бербей кайтты.
Кара болот үлдүни
Капжам бойынча чупча тартты,
Караты-кааннын жаан бажын
Кабортондон жара чапты.
Кара ташка колбойло,
Кара күрөнтө артала,
Айылы жаар айдап ийди:
«Ээр кажы сынды деп айт,
Ээирик каан өлди деп айт».
Ач мыкынын тайанып ийген,
Арт кийининен жакарып турды.

* * *

Жеткерден арткан эр Айбычы
«Жендиртпеске жеткен болбогойым» — деп,
Ич бойында сананды,
Арка сыны жеңилди,
Амырап алар күүни келди.
Ай малтазын ала койды,
Сырадан жаа жазады,
Сыргалжыннан согоон учады,
Арка жерге базып келди,
Бир сыгынды адып алды.
От жалбышты коштойло,*
Сыгын эдин тиштеп салды.
Тыштында онын күйүк жок,
Ичинде онын жин жок эдип,
Жазап быжырып алала,
Телкем табыланып ажанды.
Аштаган бойы тойып алды,
Арыган ады амырап алды.
Арысканду** тууга чыкты.
Алты сыгын адып алды.
Тектирлү*** кайага чыкты,
Теке-жунма адып түшти.
Эт-жиликте эчиреткен,
Эрjene адына коштогон
Эр Айбычы жанып ийди.

*Коштойло — коштой-коштой салганы.

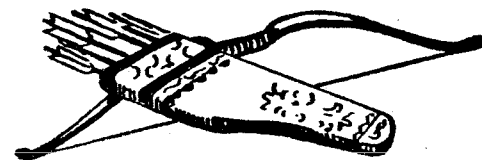
**Арысканду — жыраа агашту.

***Тектирлү — тектир жер (тепкиш жер).

Кару эжи Судурчы
Ат чакыга уткуп чыкты,
Адын алып буулады.
Көөркийин ала койуп,
Он жаагынан окшой берди.
Омок-жардак эки көөркий
Не болгонун жуучындашты.
Жажыт жоктон айдышты,
Эмди жакшы журтаар дешти,
Эл-жонды күндүлеер дешти.
Агнын эдин кайнатты,
Айылдаштарын барып кычырды.
Аксактары тайакту келгиледи,
Көс жоктору жедектү келгиледи.
Агнын эдин жидилер,
Алкышту сөстөрүн айттылар:
«Көксин болзо, терен болзын,
Көзин болзо, чокту болзын,
Жакагнан кезер тутпазын,
Жакшыдан жакшы журтагар!» — деп,
Тили жеңил алкап жандылар.
Айбычы ла Судурчы
Тостын болзо кыбындый,
Торконун болзо жигиндий,
Нак, эптү-жөптү
Амыр-энчү журтай бердилер.

Бичиген кижиге Ч. А. ЧУНИЖЕКОВ.

1955 жыл.

А Ж А Р У Л А Р

Бу бичикке кирген чөрчөктөрдүн көп сабазы 1866 жылда Санкт-Петербургда чыккан «Образцы народной литературы тюркских племен Южной Сибири и Дзунгарской степи» деп бичиктен алынган. Олорды жууган кижини тюркологический наукада жарлуучу В. В. Радлов (1837—1918) болуп жат. Радлов 1859 жылдан ала 1871 жылга жетире жердин алдын шиндейтен бийик үредүлү специалисттер белетеп турган Барнаулдагы училищеде латинский ле немецкий тилдердин үредүчизи болуп иштеген. Жайгы каникулдарда ол түштүк Сибирьдеги албатылардын тилдерин шиндеп, олорго жорыктап турган. Онойдо Радлов 1860 жылда Себи-Оозына, Урсулга, Чуйга, Чуйдан Кыдаттын гранина жетире жүргөн. 1861 жылда ол Бий суунун жаратынча Алтын-Көлгө жетире, ошондо Чолушманга, Чолушманнан Тува жерине жетире жүргөн. Бу жорыктарда Радлов көп кайчыларла, чөрчөкчилерле туштажып, олордун айдып турган чөрчөктөрүн бичиген. Мыйтуда ого Жарас деп кайчы бир канча чөрчөктөр кайлаган, Ондойдо Балагыс деп кайчы кайлаган ошондо өскө улустан ол көп чөрчөктөрдү бичиген, же кемнен кандый чөрчөктү бичип алганын Радлов бойунун бичигинде темдектебеген. Радлов чөрчөктөрдү алтай албатынын тилин, башка-башка диалектерин шиндеерге амадап, алтай тилле айдылып турган аайынча бичип, алтай тилле кепке базып чыгарган. Эрмек-куучун чике болзын деп, ол бичип алган чөрчөктөрүн Алтайдагы духовный миссиянын көчүрөчизине М. В. Чевалковко калап-катап такып айттырып, онын айтканы аайынча түзөткөн. Же М. В. Чевалков байат кижини болгон, онын учун кепке базып чыгарылган чөрчөктөргө байат улустунг тилинин көп сөстөрү ле грамматический кеберлери кирген.

В. В. Радлов чөрчөктөрдү кыскарта бичигени жарт билдирет, онын учун олордун көп жараш, чүмдү сөстөрү жылыа берген, жангыс ла баатырлардын бүдүргөн керектери, олордун жолдору

чике айдылган. Же ондый да болзо, онын чөрчөктөрү алтай фольклористикага ла кычыраачыларга сүрекей жылбүлү болор деп шүүнүп, олорды бу бичикке катап чыгарып жадыбыс. Радловтын бичигинен бу бичикке кирген чөрчөктөр «Алтайын Сайын Салам», «Тектебей-Мерген», «Кан-Бүдей», «Ай-Каан» болуп жат. Олорды литературный эдип эмдиги алтай литераторлор жазагандар, ненин учун десе, Радловтын кепке базып чыгарганында көп жарт эмес жерлер, једикпестер бар болгон. Бичикке кирген өскө чөрчөктөр — «Көгүтей», «Алтын-Тууы», «Айбычы ла Караты-каан», «Катан-Коо» XIX чактын ла XX чактын баштагы жылдарындагы кайчылар айткан чөрчөктөр болуп жат.

„КАН-БҮДЕЙ“

(Литературный эдип Л. Кокышев жазаган.)

Бу бичикте чыгып турган «Кан-Бүдей» деп чөрчөктө айдылганын Алтай ичинде көп кайчылар билер. Олордун чөрчөктөрүнүн баатырларынын аттары кажы ла жерде башка-башка адалат, же баатырлардын јолы, бүдүргөн керектери көп сабазында түнгей. Темдектезе, ондый чөрчөктөр «Маадай-Кара» (кайчы А. Қалкин), «Сүмер-Тайчы» (кайчы О. Алексеев) ошондо өскөлдөрү. Же ондый да болзо, бу чөрчөктөр бойы бойларынан бир канча жылбүлү жерлериле, баатырлардын кеберлериле, поэтический тилиле, эп-аргаларыла аңыланып жадылар. Онын учун бис олордун кажызын ла алдынан башка произведениеге бодоп жадыбыс.

Бу чөрчөк алтай баатырлар олјочылдарла, тоночылдарла тартышканы керегинде болуп жат.

¹ **Жер-тенери жабылганы.** Чөрчөктөр чүмделген өйлөрдө улус жер ле тенери кайда да биригип жат деп бодогылапандар. — 14.

² **Кабайдагы уулчагы эмегеннен сурап турды.** Алтай чөрчөктөрдө баатыр уулчак сүрекей түргөн өзөгт. Ол керегинде јаантайын айдылар сөстөр дө бар: «эки коноло, «энем» деди, алты коноло «адам» деди». Ондый уулчак «темир кабайды оодо тееп», туруп келеле, андап та, эмезе жуулажып та атанат. — 15.

³ **Кара, өлө эки көгөндөр.** Чөрчөктө лө туштап турган јеткер тындулар, жылан-бий чилеп ок, олор баатырдын јолында буудак болуп жат. — 21.

⁴ **Алтайдын ээзи кара бука.** Јебрен чакта албаты кандый жер ээлү деп бодогон. — 22.

⁵ **Буканын тыны ол.** Јебрен өйдөгү алтайлар ончо тындулардын тыны јаантайын бойында эмес, өскө жерде де болор аргалу деп бодогылайтан. — 22.

⁶ **Учинчи тенериге токтой түшти.** Озогы улус тенери канча-канча катуу деп сананатан. — 24.

⁷ **Ачу-корон соок түжүрди.** Озогыда алтай улус баатыр бойынын күүниле јааш, кар јаадырар, күнди аястырар аргалу деп

сананатан. Онойдо эдерине јада ташла оноң до өскө эп-арпалар-
ла **жадын-жүрүмде** «тузалангылайпан». — 25.

⁸⁻¹³ **Уч айу, үч бука, бар, сары ат, Кер балык, Алтын түктү**
андалма — коркушту жеткер чөрчөк тындулар. — 26, 27, 28, 29.

„ТЕКТЕБЕЙ-МЕРГЕН“

(Литературный эдип И. Кочеев жазган.)

«Тектебей-Мерген» деп чөрчөктин баштапкы бөлүгү (уулчак көс жок эмегенге ле өбөгөңгө келгени, Кер-Жутпала тартышканы, баатыр боло бергени) өскө до алтай чөрчөктөрдө бар. Темдек-тезе, 1935 жылда П. В. Кучияк Чамалда жаткан кайчы Санаа Тугановтон бичип алала, орус тилге кепке базып чыпарган «Кара-Маас» деп чөрчөктө бу мынайда айдылганы бар. Же чөрчөктин экинчи бөлүгү алдынан бойы сүрекей жылбүлү болуп жат. Ондо жокту уул Тектебей-Мерген кааннан ла жайзаңдардан чек керсү, билгир, ийде-күчтү болгону билдирет.

¹⁴ **Кер-Жутпа.** Алтай эпосто жаантайын туштап турган тынду. Бу жеткер тында патриархально-родовой строй тужундагы эл-жонунун мифологиязынан эпоско кирген. Ол тушта улус сананатан: ар-бүткенде жүзүн-жүүр коркушту, жеткер тындулар бар, бу тындулар улусты түбектерге түжүредилер, оморды жудуп та койодылар деп. Кижичи өлзө, оны Кер-Жутпа жуткан дежетендер, кандый бир жеткер болзо ол эмезе ого түңгей тынду бу жеткерди ийген деп бодойтондор. Эпостун баатырлары оморло тартыжадылар. Бу чөрчөктө Кер-Жутпа канча калыкты, уй-малды, ан-кушту жудуп алган, карыган өбөгөннин ле эмегеннин көстөрүн чукчуп апарган деп көрүнөт. — 37.

¹⁵ **Куулгат.** Кижичи өскө бүдүмдү болуп кубулатан эп-сүме. — 39.

¹⁶ **Казылу кабыргала сок!** Бу сөстөрдө айдылганын бир канча исследовательдер жебрен өйлөрдөң, кыс оны аларга келген бойдон улустын кемизине күүни жеткенди бойы талдап алып турган тужунан арткан-калганы дежедилер. Кай чөрчөктөрдө («Тектебей-Мерген», «Козын-Эркеш») кыс барарга сананган бойдон кижини казылу кабыргала согот, бойдон ол кабырганы жийле, кысты алат. — 47.

¹⁷ **Ары экчеди,**

Бери экчеди. Чөрчөктөрдө баатырлар не ле немени ары-бери экчеп эмезе силкип, өскө бүдүмдү эдип кубултадылар, ол эмезе кубулган немеге бойынын баштапкы бүдүмин ойто жандырып, орныктырадылар. — 50

¹⁸ **Таш болуп чөк!**

Тап болуп кайкала!

Бош! Бу сөстөрдө чөрчөкти айдып божогон тужунда айдадылар. Онын учуры — чөрчөктин баатырлары кайчынын түжине кирбезин, тарынып, оны истезезин, таш болуп чөгүп барзын, кайчы бойы дезе такпай болуп кайкалап, чыга берзин дегени болуп жат. — 52.

„АЙ-КААН“

(Литературный эдип Ч. Чунижеев жазган.)

Бу чөрчөктин бир канча жерлери Кадын ичинде жаткан алтайлардын өскө до чөрчөктөрүндө учурап жат. Онызы В. В. Радлов чөрчөкти Кадынла жорыктаарда бичип алганын керелейт.

Онын геройлоры, бир жаңынан, бай Сары-каанла, экинчи жаңынан, жер үстүндө каршу, кара санаалу ийде-күчтерле («Жес тумчукту эмегенле») тартыжадылар.

¹⁹ **Кара казан силкинип ийди,**

Ару абакай кижичи болды. Бу чөрчөктөн Алтын-Бөкө ле онын абакайы ненин учун бирүзи айу, бирүзи казан, эли-жоны дезе жыландар болуп кубулып алганы жарт эмес, же бу чөрчөккө бир канча жуук «Өскүс-уул» деп чөрчөктө онойдо омор кубулганынын учуры жарт билдирет: карыган өбөгөн бойынын өштүлөрүнөн жаңынып, онойдо кубулып алган болуп жат. Бу мынайда ок айдылганы «Тектебей-Мерген» деп чөрчөктө база бар: Күн-каан ла онын абакайы жуулап келеткен өштүлөрдөн коруланып, эки төбө болуп, кызы дезе боро кучыйак болуп кубулып алгандар. — 56.

²⁰ **Алтын-Айак.** Алтын-Айак айак болуп кубулала, уйуктаган куулгазынду кижичи. Чөрчөктин учурынан көргөндө, оны айак эдип «Жес тумчукту эмеген» кубулткан. Ол айак болуп, кемнин ле колына киргенде, ол кижинин жүзүн-жүүр амадузын бүдүрөргө болужат. — 61.

²¹ **Ай карадан жалтанба.** Ай карыкканынан жалтанба дегени. — 63.

²² **Кенетийин болгожын,**

Жоткон-куйун боло берди. Бу жоткон-куйунды кара ийде-күчтер ийген болуп жат. Чөрчөктин учунан көрзөбис, бу «Жес тумчукту эмегеннин» кылыгы эмтир. — 71.

²³ **Ары-бери көрүп турза,**

Бойынын өргөзи эмтир. Ай-каан уйуктай берерде, Алтын-Айак түнде ойгоноло, оны бойынын журтына экелип салган, оноң улам ол бойынын өргөзин көрүп ийген. — 76.

„АЛТАЙЫН САЙЫН САЛАМ“

(Литературный эдип Н. Тодосев жазган.)

Бу чөрчөк түштүк Алтайда туштабай жат. Оны В. В. Радлов, байла, Алтайдын түндүк ле күнчыгыш ортозында жаткан элдерден бичип алган болор. Чөрчөктө айдылганы бурят калыктын (эхирит-булагаттардын) бир канча чөрчөктөрүндө айдылганына сыраңай түңгей («Айдурай-Мерген», «Аламжи-Мерген» оноң до өскөзи). «Айдурай-Мергенде» база онойдо ок акалу-сыйыңду эки карындаш керегинде айдылат. Аказы аңдап жүреле, өлө берерде, сыйынызы онын кийимин кийип, жуу-жепселин та-

гынып, өлгөн аказын тиргизер кыс бедирейт. Сыйынызынып алып экелген кызы аказын тиргизеле, онын эжизи болуп артат.

Бу мынан улам «Алтайн Сайын Салам» деп алтай чөрчөк бурят албатынын өрө айдылган чөрчөктөриле жебрен чактарда сүрекей колбулу болуп табылган деп айдарга келижип жат, бурят албатынын ла Алтайдын эл-жондоры кажы бир ойдө колбулу болгону керелейт.

Чөрчөкти В. В. Радлов сырагай кыскарта бичип алганы билдирет.

²⁴ «Сенин болор» — деди... Алтай чөрчөктөрдө баатырдын минер ады эзиле кожо чыгат, кожо өлөт. Баатыр жаанап келеле, «мйнер адым кайда?» десе, эмезе, бу чөрчөктө чилеп, «атту болзом кайдат?» десе, ол ого келер. Ат белен ээрлү, канжаазында баатырдын кийер кийими, жуу-жепсели болор. — 79.

²⁵ Ат кысты көрөлө, ыйлап ийди. Чөрчөктө ат, кижичилеп, сананар, эрмектенер, сүүнер, ыйлаар аргалу болуп көрүнөт. — 80.

²⁶ Ачык кайа, ачыла бер!.. Бу сөстөр жебрен ойдөги улус арбүткенге, агаш-ташка кижичилеп поэтический сөс ажыра салтарын жетирер аргалу деп сананганы керелейт. — 80.

²⁷ Күн-каан. Чөрчөктө жаантайын туштап турган персонаж. Бу персонаж чөрчөккө жебрен ойлөрдө, улус күнге, айга бажырып турган тужунда кирген деп айдарга келижет. Ол бойы да, онын кыстары да кижинин жүрүмине салтарын жетирер аргалу деп чөрчөктө көргүзүлөт. Онын учун баатырдын сыйынызы аказын тиргизерге амадап, Күн-кааннын кызын экелерге барат. Сыйынызы бойы өлө берерде, оны Ай-кааннын эмчизи тиргизет. — 80.

²⁸ Оймук туткан колымды... Бу алкыш сөстөр. Кыс аткан огын алкап жат. Озогы чактарда агчылар, жуучылар адып турган огын чике барып тийзин деп алкап туратанын улам чөрчөккө бу мындай сөстөр кирген. — 81.

²⁹ Ары алтап базып ийди... Алтай чөрчөктөрдө жаантайын туштап турган сөстөр. Өлгөн кижини ару кыс эмезе уул алтап, кайчылап, кезикте бажына тепп тиргизедилер. Бу сөстөр озогы жандыктын жандардан эпоско кирген деп айдарга келижет. — 83.

„КОГҮТЕЙ“

Бу чөрчөкти 1914 жылда Г. Токмашов Кадын ичинде Айулу деп журт жерде жаткан Мих. Тутканаков деп кайчыдан бичип алган. Тутканаков ол ойдө 45 жашту кижичилеп болгон. Же революциядан озо «Көгүтейди» кепке базып чыгарбагандар, ненин учун десе, чөрчөктин идеянын учуры бийлеген класстарга удурлаш болгон. Бу чөрчөк эн ле баштап 1934 жылда А. Чокотын литературный эдип жазаганы аайынча «Баштамы школго кычырар китепте», 1935 жылда десе баштамы школдын үчинчи классына «Литературанын хрестоматиясында» чыккан. 1935 жылда бу чөрчөкти орус писатель В. Зазубрин орус тилге көчүргөн. Орус тилге «Көгүтей» Москвада «Академия» издательстводо кепке базылып чыккан.

Бу бичикте «Көгүтей» М. Тутканаковтын айтканыла, алтай поэтин Э. Палкиннин база такып литературный жазаганыла чыгып жат.

«Көгүтей» советский фольклористикада сүрекей бийик бааланган произведение болуп жат. Онын төс учуры озогы ойдөги жоктулар ла байлар ортодо тартыжу кереги. Чөрчөктин бир канча жерлери өскө чөрчөктөрдө учурап жат. Темдектесе, Көгүтей өбөгөн Кумдус уулына Караты-жааннын кызын кудалаганы керегинде айдылганы бу ок бичикте кепке базылган «Ай-каан» деп чөрчөктө, кумдус андаганы керегинде айдылганы «Малчы-Мерген» деп чөрчөктө бар. Бу ончозы «Көгүтей» деп чөрчөк алтай албатынын сырагай бойынын чөрчөги деп керелейт.

³⁰ Көк буканы минип жорткон. Алтай чөрчөктөрдө буканы минип жүргени керегинде көп учуралдарда айдылат. Бу мынан улам алтайлар (анчадала түштүк алтайлар) озогы чактарда буканы ат эдип минген деп айдарга келижет. Алтай мифологияда Эрлик, Желбеген база бука минет. — 86.

³¹ Эргекчеде табышкан эжим. Озогы жан аайынча жаңы ла чыккан балдарды (кыс ла уулчакты) ада-энелери сөстөжип, табыжып койотондор. Онын учун Алган-Таа Көгүтейди онойдо айдат. — 93.

³² Уч энчейип атанды. Ийделү жаан баатырлар ийдези жаан, бийик аттарына тегин атка минген чилеп бир энчейип, атанып болбой турганы, ондый баатырлардын ла олардын аттарынын ийдезин темдектеп жат. — 114.

³³ Аржан кутук суу экелди. Аржан суу — жердин алдынан чыгып турган суу. Кутук — төс алтай тилге — жердин казынты суузы. Алтай чөрчөктөрдө бу суулар кижини жазар да, тиргизер ле эмге бодолот. — 126.

„АЛТЫН-ТУУЖЫ“

(Литературный эдип П. В. Кучияк жазаган.)

Бу чөрчөкти эн озо Н. Никифоров Аскал деп журт жерде (эмдиги Эликманар аймакта) жаткан Чолтыш Куранаков деп кайчыдан бичип алган. Чолтыш баатыр кыстын ла чөрчөктин адын «Аян Шаин Шикширге» деп адаган. Никифоровтын бичип алганын жарлу ученый Г. Н. Потанин орус тилге көчүрөт, 1915 жылда Омскто «Аносский сборник» деп жуунты бичикти чыгарган. Же чөрчөктин алтай тилге оригиналы жартпаган. Чолтыштан башка бу чөрчөкти XX чактын баштапкы жылдарында Куйум деп өзөктө жаткан атту-чуулу кайчы Шонгор Шүнеков билген. 1913 жылда жада калган. Ш. Шүнековтын «Алтын-Туужы» деп чөрчөгүн онын кызынын балазы П. Кучияк жаш тужунда көп катап уккан. Кийинде П. Кучияк жарлу писатель болуп өзүп келерде, ол бу чөрчөкти таадазынын айтканынча эске алынып бичийле. 1941

жылда алдынан бир бичик эдип чыгарган. «Алтын-Тууыны» орус поэт А. Смердов орус тилге көчүрөлө, 1950 жылда Новосибирскте бичик эдип чыгарган.

Бу жуунтыга «Алтын-Тууы» Шонгор Шүнековтын айтканы аайынча кирип жат.

³⁴ **Самара бичик.** Алтай кай чөрчөктөрдө бу сөс жаантайын учурайт. Самара бичик деп письмо аайлу бичикти адап жадылар. Чөрчөктөрдө баатырлар бичикчи болуп көрүнөт. Онызы алтай албаты озогыдан бери, бичикке текши үрөнбеген де болзо, же бичик деп немени билер болгонун керелейт. Алтай жеринде монголдордун үстүнөн төмөн бичийтен бичиги бир канча таркаганы чын болгон. Ондай бичиктер эмди де табылып жат. **Бичик** деген сөс бойы да монгол тилден алтай тилге кирген. — 133.

³⁵ **Караты-кааннын кара жоргозы**

Кара кускун болуп кубулган,

Эрженелү кара күрөң

Кара шонгор болуп кубулган,

Онын кийининен сүрүже бертир. Алтай чөрчөктөрдө баатырлар тартыжып, күрежип, согужып турганда, олардын аттары да бойы бойлорыла сүрүжип, тартыжадылар. Атар, бойлорынын ээлери чилеп ок, жүзүн-жүүр кубулар аргалу болуп көрүнөдилер. — 160.

³⁶ **Эки тизези бүктөлүп,**

От аякка көңкөрө жыгылды. Кам түнгүрлү ле болгондо, жаан ийделү деп, түнгүринен айрылганда ийдези жок боло берет деп бодолотон. Онын учун Алтын-Тууы Ак-Шаажындайдын түнгүринен айрып ийерде, кам тын коркып, оного улам көңкөрө жыгыла берген. — 173.

³⁷ **Желбис.** Жер-суунун ээси. — 173.

³⁸ **Жес конгыраа.** Камнын адыжатаң жес огы. Бу окты кам түнгүринин кирижине буулап алатан. — 173.

³⁹ **Ак торкодо жес конгыраа,**

Тенеридий күркүрей берди,

Темир соккондый шынгырай берди. Кам жагынын үредүзинен эпоско кирген жер. Озогы тужунда алтай улус карангуйда жүрүп, камдар чын ла жаан ийде-күчтү болор деп бодогылаган. Онын учун бу да чөрчөктө камнын конгыраазы коркушту ийде-күчке бодолот. — 176.

⁴⁰ **Түби жокко.** Жер жалдына. — 179.

⁴¹ **Көк талайдын ээси көк бука.** Алтай эпосто жаантайын туштап турган мифологический тынду. Көк бука — талай ээси, оныла коштой алтай ээси кара бука ол эмезе жер ээси жеерен бука туштап жат. Алтын-Тууынын кара күрөң ады бу чөрчөктө жер ээси жеерен бука болуп алала, көк букала сүзүжет. — 182.

⁴² **Кара-Кула.** Бу мифологический жеткер тынду алтай эпосто база жаантайын туштап жат. Ол кара тайганын эмезе кара көлдин ээзине бодолот. Бир канча чөрчөктөрдө Кара-Кула деп аттуу каан-

дар да болот («Сай-Солон», «Маадай-Кара» оного до өскөлөри). — 193.

⁴³ **Эрлик.** Эпосто оны Эрлик-Бий, Бос-Эрлик деп адайдылар. Эрлик-ада деп оны камдар адагылайтан. Алтай албаты бойынын санаа-шүүлтези аайынча бастыра ар-бүткенди жебрен ойлөрдөн бери үч бөлүккө бөлүйтөн: тенери, жер үсти, жер жалды. Тенерини Тенери-каан эмезе Уч-Курбуспан деп кудай бийлейт, жер үстүндө албаты-жон журтайт, жер алдын дезе Эрлик бийлейт деп бодолотон. Эрлик улустын тынын апаратан кара санаалу, каршу ийде-күч болот. Онын жаткан жери карануй, бойы сүрекей коркушту, жес-кимчилү бүдүштү. Ол көп болушчыларлу: шулмустарлу, көрмөс-төрлү, баатырларлу, кыстарлу, уулдарлу. Алтай баатырлар Эрликке, онын болушчыларыла тартышканы — алтай эпостун таркаган темаларынын бирүзи болуп жат. — 197.

⁴⁴⁻⁴⁷ **Эки кускун, жети сары кыс, эки төб, эки баатыр.** Эрликтин тургускан буудактары. — 201, 202, 203.

„КАТАН-КОО“

Бу чөрчөкти Ч. А. Чунижеков 1916 жылда Куйумда жаткан Чотпой Матаков деп кайчыдан угала, бойы айдып туратан.

«Катан-Коо» 1941 жылда Ч. Чунижековтын ла В. Ябыковтын «Чөрчөктөр» деп жуунты бичигинде чыккан. Бу бичикте ол экинчи катап кепке базылат.

«Катан-Коо» алтай баатырлар камдарла тартышканы керегинде чөрчөктөрдүн бирүзи болуп жат.

⁴⁸ **Каан көрмөс сени тутсын.** Эрлик сени тутсын дегени. — 218.

⁴⁹ **Курч миизин жаладып.** Чертеништи чындыктадып, озогы тужунда үлдүниң миизин жалайтандар. — 221.

⁵⁰ **Учук тынды улалткан.** Кам камдаганда айдатан алкыш сөс-төр. — 221.

⁵¹ **Байзын өргө.** Байзын — тура. Өргө — кааннын журты, туратан төс жери. — 227.

„АЙБЫЧЫ ЛА КАРАТЫ-КААН“

Бу чөрчөкти алтай писатель Ч. А. Чунижеков жаш тужунда Куйум ичинде жаткан бойынын таадазынан Бектенек Чунижековтон (1922 жылда жада калган) уккан.

Чунижеков оны бойы канча жылдардын туркунына жаантайын айдып жүрөтөн. Бу бичикте «Айбычы ла Караты-каан» баштапкы ла катап чыгып жат, же онын бир кезек жерлери (Айбычы ла Караты-кааннын маргааны) алдында кепке базылып чыккан Н. Улагашевтин «Оскүс-Уул» деп чөрчөгинен кычыраачыларга таныш. Чөрчөктө кул боллоло, керсү болгон ло бай боллоло, же тенек, ач-көс болгон улустын тартыжузы көргүзилет.

⁵² Тастаракай. Жокту, кул улусты ончо чөрчөктөрдө Тастаракай ол эмезе Тас деп адайдылар. «Сен кемнинг тазы?» — деп чөрчөктөрдө Тастан сурайдылар. Бу сөстөрдөн Тас кижн бойынын табыла алдынан журтайтан эмес, же кандый бир феодал ээлү болотоны билдирет. Тас эмезе Тастаракай деп ондо не де жок болгон учун адаган деп айдарга келижет.

БАЖАЛЫКТАР

Кире сөс	5
Кан-Бүдей	10
Тектебей-Мерген	32
Ай-каан	53
Алтайын Сайын Салам	78
Көгүтей	86
Алтын-Тууы	130
Катан-Коо	217
Айбычы ла Караты-каан	240
Ажарулар	268

**АЛТАЙСКИЙ
ГЕРОИЧЕСКИЙ ЭПОС**
На алтайском языке

Составитель
кандидат филологических наук

Сазон Саймович Суразаков.

Редакционная коллегия
С. С. Суразаков, С. С. Каташ и В. С. Кыпчаков.

Художественное оформление
художников

И. И. Митрофанова и Н. В. Шагаева.

Художественный редактор А. М. Кузнецов.
Технический редактор М. И. Тхтнеков.

Корректоры:

Н. Н. Параев и А. А. Боконокова.

* * *

Сдано в набор 18/VII-58 г. Подписано
в печать 19/1-59 г. Бумага 60×92¹/₁₆.
Печ. л. 17,3. Уч.-изд. л. 18,2. Тираж 2 000 экз.
АН 09540. Заказ 210. Цена 9 руб. 30 коп.

* * *

Горно-Алтайское книжное издательство.
Типография № 15. г. Горно-Алтайск,
проспект им. Сталина, 29.